

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲӘМ ОРТА
АРНАЎЛЫ
БИЛИМЛЕНДИРИЎ МИНИСТРЛИГИ**

**БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ
ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК УНИВЕРСИТЕТИ**

**Финанс факультети
"ФИНАНСЛАР" КАФЕДРАСЫ**

"Пул айланысы, кредит хәм финанслар " ПӘНИНЕН

Л Е К Ц И Я Т Е К С Т Л Е Р И

Лекция текстлерин дүзген:
доц. З. Баймуратова

Н ө к и с 2007

Тема-1: Кирисиў (2 саат лекция)

Хәзирги цивилизациямыздың ажыралмас бөлеги пул, кредит хәм финанслар болып табылады. Олардың хәрекеті жәмийетлик өнім өндирис, бөлистириў, алмаслаў хәм тутыныўдың үзликсиз процессин тәмийнлейди. Буларсыз бирде бир хожалық субъекти хәрекет ете алмайды.

Хәр бир адам банк хызметине хабарласады, ал банклер пул қаржылары регион, тармақлар, халық арасында қайта бөлистириледі. Пул хәм кредит қурамалы экономикалық байланысларды келтирип шығарады. «Пул, кредит хәм финанслар» базар қатнасықларына өтиў шәраятında пул хәм кредит мазмуны, ролин хәм банклер хәрекетин үйретеді.

Бул пәнде пул, кредит, банк хәм финанслар қатып қалған түринде емес, ал бәрқулла раўжланыўдағы экономикалық қубылыслар сапасында қаралады.

Хәр бир анықланған тарийхый ўақыт бөлегинде жәмийет хәм оның экономикалық қатнасықлардағы роли бир қыйлы қаралмайды. Сонлықтан да бул пәнди үйрениў барысында хәр қыйлы пул хәм кредит теориялары хә бул экономикалық категориялардың қайта ислеп шығарыў процессиндеги орны үйрениледі. Банклер хәм финанслар тек ғана хәзирги пул-кредит институтлары ретинде үйренілместен олардың тарийхый раўжланыўы, әпиўайыдан қурамалы қубылысқа өсип өтиўи көрип шығылады.

Бул пән экономикалық билимлер менен тығыз байланысly болып, экономикалық қатнасықлар областында экономикалық билимлерге фундамент болып табылады. Бунда банк хәм финанс қәнигеликлерине тийкар салынады.

Тема-2: Пулдың зәрүрлиги хәм мазмуны, келип шығыуы. (2 саат лекция, 2 саат әмелий)

1. Пул келип шығыуының шәр-шәраятлары.

2. Пулдың мазмуны

Пул - экономикалық категория болып, жәмийетлик қатнасықларда көринеди хәм алмаслау қунының өз алдына формасы сапасында айланса, төлеу хәм топлау құралы формасында қатнасады.

Пулдың пайда болыу шәр-шәраятты.

1. Натурал хожалықтан товар өндириуши хәм товар алмаслаушы хожалыққа өтиуи.

2. Өнимди өндириуши мүлқдарлардың бөлинип шығыуы

Бул пулдың пайда болыу биринши шәртинен екинши шәрти келип шығады. Ал еки шәрт бирликте товарды өндириуге кеткен мийнет қәрежетлеринен товар қунын өлшеуди зәрүрлик хәм бул өлшеу барлық товарларға эквивалентли товарды келтирип шығарыуға зәрүрлик туўдырады.

Алмаслаудың раўажланауы, өндиристін көбейиуи көплеген алмаслаушы товарлар ишинен улыўма эквиваленттин бөлинип шығыуына алып келеди. Мысалы, бундай товарларға мех скота, оннан кейин металлар хәм алтын, ал ең кейинде пулдың келип шығыуына алып келди. Себеби, бул басқа эквивалент товарлардан бир қыйлылығы, бөлингишлиги, бурылып кетиуден сақланыуы жағынан озып кеткен еди.

2.Пулдың мазмуны.

Пул - қайта ислеп шығару процесси звеноларының хәм хәр қыйлы қатнасыушылары арасындағы қатнасықлардың керекли актив элементи болып табылады.

Пулдың мазмұны олардың қатнасуы менен төмендегилерде көрінеді.

1. Хәр түрлі жәмийетлік қатнасулардың әмелге асырылуында

2. ЖМӨ бөлістирилиуінде, көшпес мүлкті хәм жерлерді сатып алғанда, сатқанд

3. Товарлар қунын көрсетиуши баға анықланады.

Пул улыуға товар эквиваленти болып табылады.

Тема-3: Пулдың функциялары хә түрлері (4 саат лекция, 2 саат әмелий)

1. Пул функциялары, составы хәм өзгешеликлері.

2. Пул түрлері

3. Нақлай емес пул обороты.

4. Пул массасы хәм пул базасы

Пулдың функцияларына оның стабиллиги яғныйй бир қәлиптелиги хәм өзгерислерге аз ушыраушылығы характерли болып табылады. Сол ўақытта пулдың роли хәр қыйлы шәраятларда өзгереді.

Пул қун өлшеми, айланыс қуралы, төлеу қуралы, топлау қуралы сыпатында қатнасады.

Буннан да басқа дүнья жүзлик пул функциясы да киреди яғный халық-аралық төлеу қуралы болып, мәмлекет арасында пул операциялары ушын қолланылады.

Пулдың функциялары тек ғана адамлардың қатнасуында орынланады. Адамлар ғана пулдың мүмкиншиликлерин қолланып товарлар базасын анықлайды хәм сатыу, сатып алу процессинде пулдан қолланады, тағы да топлау қуралы сыпатында қолланады. Демек, пул жәмийетте экономикалық қатнасулар инструменти болып табылады.

Пулдың қун өлшеми функциясы товарларға баға белгилегенде көрінеді. Товарларға баға товарларды таярлауға кеткен қәрежетлерден келип шығады. Ең тийкарғысы талап хәм усыныс дәрежесинен байланысly болады.

Пулдың айланыс қуралы функциясы товарларды сатып алғанда хәм сатқанда көринеди. Товарларды қарыйдарларға сатып сол ўақытта пулы алынғанда ғана функцияға киреди. Бул фунуциясында нақ пул белгилери қолланылады.

Өзбекстанда Өзбекстан валютасы Сўм бул функцияны атқарады. Шет ел валютасын товарды сатқанда яки сатып алғанда қолланыўға рухсат етилмеген. Пул айланысында оның айланыс тезлиги экономика ушын әҳмийетли болып табылады. Пул айланысы тезлиги қанша тез болс сонша айланысқа пул массасы аз зәрүрли болады.

Пулдың төлеў функциясы ссуда, кредит бериўде хәм оларды табыўда көринеди. Сондай-ақ салықларды төлеўде, финанс органларынан қаржылар алғанда, сондай-ақ ис ҳақы бойынша қарызларды жабыўда да көринеди.

Оборотта қатнаспайтуғын пуллар пулдың топланыўын қәлиплестиреди хәм пулдың топлаў қуралы функциясын орынлайды. Топланған пуллар составына нақ пуллар қалдығы айырым адамлардағы хәм банк счетларындағы қалдықлар киреди. Пулдың бул функциясының орынланыўы кредит қатнасықларының раўажланыўына шәр-шәраятлар жаратады.

Пулдың түрлери

Пул раўажлаып барыўшы экономикалық категория болып өзиниң пайда болыў ўақтынан баслап өзгерислерге ушырап барған. Пул оборотында ҳәр қыйлы периодларда ҳәр түрли пуллар қолланылған.

XX әсирдин басына шекем алтын теңгелер түринде нақ пуллар қоллаынылған (1895-1897). Алтын пуллардың пул оборотына болған талапты қанаатландыра алмаўы (пулға болған талап тез өскен алтынды өндириўге қарағанда) алтынның пулды таярлаў материалы ретинде қолланылыўы қалып барған. Қағаз пуллар хәм кредит пуллары кең қолланыла барған.

Тема-4: Қайта ислеп шығарыу процессинде пулдың роли. Экономиканың ҳәр қыйлы моделлеринде пулдың өзгешеликтери. (2 саат лекция, 2 саат әмелий)

1. Қайта өндириу процессинде пулдың роли.
2. Пул роли характеристикасындағы айырмашылықлар.
3. Экономиканың ҳәр қыйлы моделлеринде пул ролинин өзгешеликтери.

Пулдың роли жәмийеттин раўажланыуында ҳәм ондағы экономикалық процесслерге тәсиринде, тағы да оның қоланылыуында характерленеди. Пулдың кеңнен ҳәм оның мәмлекеттин раўажланыуына тәсири кәрханалардың өзлеринин өнимлерин өзлери ушын емес, ал басқа қарыйдарлар ушын шығарып, оларды пулға сатыуына тийкарланады. Басқаша айтқанда, өндирилген өним товар формасында ислеп шығарыу процессинин қатнасыушылары арасында ҳәм товарларды сатып алыушылар арасында товар-пул қатнаслары қәлиплеседи.

Пулдың роли әсиресе товарға баҳа белгилегенде көринеди. Базар қатнасықларында бул сумма товар қунынан келип шығады. Товар баҳасына талап ҳәм усыныс, конкуренция, оның сапсы ҳ.т.б. көплеген факторлар тәсир етеди.

Сондай-ақ пул обороты процессинде улкен әҳмийетке ийе. Бунда пул өзинин айланыс қуралы ҳәм төлеу қуралы функциясын атқарады.

Пулдың роли экономиканың раўажланыу шәраятларының өзгериуи менен өзгерип барады. Базар экономикасына өтиуде оның роли күшейип барады. Инфляция процессинде пулдың роли азайып қалады.

Пул кәрханалардың хожалық ҳәрекетинде, мәмлекетлик органлардың ўазыйпаларында, адамлардың қызығыушылығын арттырыуда, өндирис нәтийжелилигин асырыуда, ресурсларды тежемли қолланыуда әҳмийетли роль ойнайды.

Басқа мәмлекетлер менен экономикалық қайынсықларда пул әхмийетли роль ойнайды. Бунда пул экспорт хәм импорт операцияларын баҳалаў ушын хәм бул операциялардан пайданы анықлаў ушын хәм пул есабы ушын қолланылады.

Жоқарыдағылардан келип шығып, экономиканың раўажланыў нәтийжелилигин асырыў ушын пулдың ролин күшейтиў илажлары өткерилиўи керек. Бул мқсетте инфляцияны бир қәлиплестириў, пулдың қолланыў сферасын кеңейттириў, пул массасының талап обороты менен байланысын күшейттириў илажлары көриледи.

Пулдың сатып алыў уқыплылығында көринетуғын пул бирлигиниң турақлылығына ерисиў керек. Төлеўдиң пул обороты менен тәмийнлениўи хәм оған болған талап бир-бирине сәйкес болыўи керек.

2

Пулдың пайда болыўи, оның түрлериниң өзгериси хәм экономикадағы ролиниң күшейиўи оның мазмунының хәм қолланыў мүмкиншилигиниң өзгериўине алып келди. Обороттағы пул санының көбейиўи пул өзиниң функциясын дурыс атқарған ўақытта баҳа дәрежеси өзгерисине тәсир етпейди. Себеби артық пул ғәзийнеге кетип зәрүр ўақтында оборотқа қайтқан. Ал пул өзиниң функциясын дурыс орынламаса керисинше болған.

$$M \cdot V = P \cdot Q$$

M - айланыстағы пул саны

V - пул айланысы тезлиги

P - товарлардың орташа баҳасы

Q - товарлар саны

Формулада V хәм Q бир қәлипте болып, ал M өзгериси менен P өзгериси. Яғный айланыстағы пул массасының өзгериўи баҳа дәрежесин белгилеген.

Англичан экономисти Филлипс баға өзгерісі халықтың жұмыс пенен тәмийнлениуінен хәм буған сәйкес ис ҳақы дәрежесинен байланысly деп есаплаған хәм бул Филлипс иймеги деп аталады. Буннан бағаға төлеўге уқыплы талап дәрежеси тәсир етеди деген сөз.

Пул массасы теориясы тийкарында еки ағым кейнсшилик хәм монетаризм пайда болған.

Кейнсшилик тәрепдарлары пул санын көбейттириў мақсетке муўапық деп табады. Себеби бул өнди́рис өсиўине мүмкиншилик туўдырады деп көрсетеди. Бирақ, бул инфляцияға алып келген болар еди.

Монетаристлер пул эмиссиясын шегаралаў керек деп көрсетеди. Себеби бул товарлардың усынысын көбейтеди деп көрсетеди. Бирақ, бул товарлар реализациясын азайтырған болар еди.

Бул еки ағымды да дурыс деп табыўға болмайды. Хәр мәмлекет өзиниң шәр-шәраятына қарап өзиниң пул-кредит сиясатын исле́п шығыўы керек.

3

Пулдың роли экономиканың функцияларының бағдарына байланысly өзгеріслерге түсип отырады. Административлик-командалық экономикада пул роли шегараланған еди. Пулға тек ғана есап-китапты алып барыў ушын жәрдемши ролинде қаралған. Бул методта хәр бир кәрханаға жоқарыдан өним көлеми хәм ассортиментине план қойылған. Өнимге баға орайлық органлар тәрәпинен қойылған. Бундай бағалар талап хәм усынысқа қарап өзгермеген.

Базар экономикасында пул роли өседи. Базар экономикасында товар өнди́риўшилер хәр қыйлы мүлк формасына қарамастан өндиретуғын өнимниң хәм сататуғын өнимниң көлемин хәм ассортиментин өзлери белгилейди.

Экономиканың хәр қыйлы моделлеринде пул өзгешеликлери төмендегилерден турады.

1. Хожалық хәрекетин жақсыландырыўға тәсиринде
2. Өним көлеминкөбейттириўге қәрежетлерди азайттырыўға мүмкиншилик туўдырыўын тийкарланған баҳа қәлиплесиўи жәрдеминде өндиристи раўажландырыўда ҳәр қыйлы хожалық звеноларының қызығыўшылығын күшейттириўге
3. Пулдың келип түсиўинен пул шығынларына байланыслы режим дүзиўде
4. Өнимнің сапасы, көлеми ҳәм баҳасын қадағалаўды пул обороты процессинде әмелге асырыўда.

Пулды қолланыў эффективлиги турақлы пул бирлигин қолланыўда көринеди. Себеби бул инфляция процессин пәсенлестиреди.

**Тема-5: Хожалық оборотына эмиссия ҳәм пул шығарыў
(4 саат лекция, 2 саат әмелий)**

1. «Пул шығарыў» ҳәм «пул эмиссиясы» түсиниклери. Эмиссия формалары.
2. Банк мультипликаторы мазмуны ҳәм механизми.
3. Нақ пул эмиссиясы.

1

Базар қатнасығында хожалық оборотында пул бәрқулла болған. Таза пуллар кредит операциялары нәтийжесинде келип шыққан ҳәм банклерден оборотқа түседи. Сонлықтан да мәмлекеттин пул системасын шөлкелестириў принципи тийкарының бири пул эмиссиясының кредитлик характерлиги.

«Пул шығарыў» ҳәм «пул эмиссиясы» тең мағанаға ийе емес.

Оборотқа пул шығарыў бәрқулла болады. Коммерциялық банклер өзлериниң клиентине ссуда берген ўақытта нақ емес пуллар оборотқа шығарылады. Кассалық операцияларды әмелге асырыў процессинде банклер өзлериниң кассаларынан клиентлерине нақ пуллар береди. Бирақ бунда обороттағы пул муғдары ккөбеймейди.

« Пул эмиссиясы » дегенде обороттағы пул массасының улыўма көбейиўине алып келетуғын пул шығарылыўы түсиниледи. Нақ пуллар эмиссиясы ҳәм нақ емес эмиссия түрлери бар.

Административлик - экономика шәраятында эмиссияны Мәмлекетлик банк әмелге асырған. Базар экономикасы шәраятында нақ емес пуллар эмиссиясын коммерциялық банклер, нақ пуллар эмиссиясын Орайлық банк әмелге асырады. Нақ емес пуллар эмиссиясының тийкарғы мақсети кәрханалардың оборот қаржыларына болған қосымша талаптарын қанаатландырыў Коммерциялық банклер бул талаптарды кәрханаларға кредит бериў арқалы қанаатландырады.

2

Еки басқышлы банк системасында эмиссия механизми банк мультипликаторы тийкарында ҳәрекет етеди.

Банк мультипликаторы дегенде бир коммерциялық банктен басқа коммерциялық банкке ҳәрекет периодындағы коммерциялық банклердің депозит счётындағы пулдың көбейиў процесси түсиниледи.

Банк, кредит ҳәм депозит мультипликаторы мультипликация механизми ҳәр қыйлы позициядан характерленеди.

Банк мультипликаторы мультипликация процессин субъектив мультипликация позициясынан характерлейди.

Ким пулды мультипликациялайды?

Бир коммерциялық банк пулды мультипликациялай алмайды, оларды коммерциялық банклер системасы мультипликациялайды.

Кредитлик мультипликатор мультипликация процесси двигателин ашып көрсетеди. Себеби мультипликация хожалықты кредитлестириў нәтийжесинде әмелге асырылады.

Депозит мультипликаторы мультипликация объектин сәулелендиреди. Яғный коммерциялық банклердің депозит сәтәындағы пулларды көрсетеди(себеби олар мультипликация процессинде көбейеди).

Банк мультипликаторы механизми қалай хәрекет етеди ?

Еки дәрежели банк системасында ғана бул механизм хәрекет ете алады. Биринши дәрежеси Орайлық банк болып бул механизмди басқарады. Екинши дәрежели коммерциялық банклер оны хәрекетке ийтермелейди. Екинши дәрежесинде айырым қәнигелердің қәлеуинен ғәрезсиз автомат түрде хәрекет етеди. Банк мультипликаторы механизми бас резервлер менен байланысly.

Бос резервлер коммерциялық банклер ресурсларының жыйындысынан қуралып, сол уақытта банклердің актив операциялары ушын қолланыўға болатуғын резервлердің Коммерциялық банклер системасының өзиниң актив операцияларын оның қолда бар ресурслары шегарасында ғана өткерийи мүмкин.

Коммерциялық банклер системасының бос резервлери Коммерциялық банклердің бос резервлеринен қуралады. Сонлықтан да айырым банклердің бос резервлериниң азайып яки көбейиуинен коммерциялық банклер системасының улыўма бос резервлери муғдары өзгермейди. Коммерциялық банклердің бос резервлерин төмендегише көрсетемиз:

$$C_p = K + ПР + ЦК + МБК - ОЦР - A_o$$

Бунда К - коммерциялық банк капитал

ПР - коммерциялық банклердің тартылған ресурслары

ЦК - орайластырылған кредит яғный Орайлық банктің коммерциялық банкке берген кредити.

МБК - банклер аралық кредит

ОЦР - отчисления в централизованный резерв, находящийся в распоряжении центрального банка

Ао - ресурсы, которые на данный момент уже вложены в активные операции коммерческого банка.

Банк мультипликаторы механизмин төмендеги мысалда көремиз. Бунда мағлыұматлар млн. рубльде берилген.

Бул мысалды әпиұайыластырыұ ушын үш шәртти аламыз:

1. Коммерциялық банклер усы ўақытта өзлериниң бос резервлерине ийе емес деп аламыз
2. Ҳәр бир банк тек ғана 2 клиентке ийе деп қараймыз
3. Банклер ресурсларын тек ғана кредит операциялары ушын қолланады деп шәртлесип аламыз.

Клиентлер өзлериниң алған товарына төлеұ ушын кредитке зәрүр бирақ банклер өзин кредит бере алмайды, Себеби бос резервлери жоқ. Банклер арқалы банктен 10 млн. руб кредит алады ҳәм өзиниң клиентти бирге ссуда береди.

Клиент бир өзиниң расчетлық счетынан клиент екеұи төлейди. Нәтийжеде бир банкте бос резерв қалмайды, ал банк 2 де бос резерв пайда болады. Себеби клиент 2 өзиниң расчетлық счеты 2 банкте услайтуғын болғанлықтан бул банктиң ПР тартылған резервлери өседи.

Банк 2 бос резервлериниң бөлегин ОЦР Орайлық банкке жибереди. Бул сумманы биз мысалд 20% деп аламыз, сонда Орайлық банкке банк2 2млн. руб жибереди ҳәм өзинде қалған 8 млн руб 3 клиентке кредитке береди. Клиент 3 клиент 4 пенен есапласады. Ал клиент 4 ке коммерциялық банк3 хызмет көрсететуғын болғанлықтан бул процесс даўам ете береди. Яғный бос резервлер таўылғанға шекем процесс даўам етеди. Ақырында Орайлық банкте дәслепки 10 млн. руб бос резервлер тикленеди.

Мультипликация коэффиценти бул мысалда 5 ке тең. $((1/20)*100)$. Орайлық банкке ажыратпалар нормасынан мультипликация коэффиценти келип шығады. Бул

коэффициент оборотағы пул массасының қаншаға көбейгенин аңлатады.

**Тема-6: Пул обороты, оның мазмұны және структурасы.
(2 саат лекция, 2 саат әмелий)**

1. Пул обороты түсиниги, оның мазмұны және структурасы
2. Экономиканың әр қыйлы моделлерінде пул обороты өзгешеліктері
3. Пул оборотының базар қатнасығы системасы менен өз-ара байланысы.

1

Пул обороты дегенде нақ және нақлай емес формадағы пул белгилерінің үзліксіз әрекеті процессін түсінеміз. Пул обороты төмендегі пул әрекеті каналлары арасында болады:

- Орайлық банк және Коммерциялық банклер арасында
- Коммерциялық банклер арасында
- Кәсіпорындар арасында
- Банклер және кәсіпорындар арасында
- кәсіпорындар және халық арасында
- банклер арасында
- банклер және әр қыйлы финанс институттар арасында
- әр қыйлы финанс институттары және халық арасында

Бұл әр бір канал бойынша және керісінше пул әрекеті болады.

Пул обороты структурасы әр қыйлы белгілері бойынша анықланауға болады. Формасы бойынша екіге бөлінеді:

1. Нақ емес пуллар обороты
2. нақ пуллы оборот

Пул оборотының қатнасығы характері бойынша үшке бөлінеді:

1. Пул-есепті оборот
2. Пул-кредит обороты, кәсіпорындардағы кредит қатнасықтарында көрінеді

3. Пул-финанс обороты ҳар қыйлы финанс қатнасықларында көринеди

Пул оборотын пул ҳарекеттеги субъектлер бойынша 5 ке бөлинеди:

1. Банклер арасындағы оборот
2. Банклер ҳәм юридикалық , физикалық тәреплер арасындағы оборот
3. Юридикалық тәреплер арасындағы
- 4.Юридикалық ҳәм физикалық тәреплер арасындағы оборот
- 5.Физикалық тәреплер арасындағы пул обороты

-2-

Экономиканың административлик моделинде пул оборотында төмендеги айырмашылықлар характерли.

А) нақ пул ҳәм нақ емес оборотта хожалықта бөлистириў қатнасығына хызмет етти. Жәмийетлик өнимнің барлығы өндирис қураллары түринде ҳәм өним түринде де бөлистирилген. Өндирис қураллары - материаллық техникалық тәмийнлеў, ал өним мәмлекетлик саўда точкалары арқалы бөлистирилген.

Б) мәмлекет тәрәпинен қайсы қатнасықларнақ пуллай, кайсысы нақлай емес пул хызмет етиўи кереклиги белгиленген. Нақ емес оборот өндирис қуралларын бөлистириўде, нақ оборот тутыныў товарларын бөлистириўде хызмет еткен.

В) пул обороты мәмлекеттиң директив планластырыў объекти болған

Г) тек ғана мәмлекетлик мүлк формасында ҳарекет еткен.

Д) Орайластырылған яғғный пул оборотының басланғышхәм жуўмақлаўшы этаплары мәмлекетлик банкте болған.

Е) Нақ ҳәм нақлай емес пул оборотлары бир-биринен ғәрезсиз әмелге асырылған.

Ж) Мәмлекетлик банк нақ пул ҳәм нақлай емес пул эмиссиясына монополиялық еткен

3) Банк мультипликаторы механизми болмаған

Базар экономикасында пул оборотының төмендегі айырмашылықтарын атап өтеміз:

А) Пул оборотының көпшілік бөлігі базар қатынасына қызмет етеді, тек ғана аз ғана мұқдары бөлістіріуге қызмет етеді.

Б) Нақ және нақлай емес пул обороты арасында заңды анық бөлінуі жоқ.

В) Мемлекеттің, коммерциялық банкілердің, Юридикалық және физикалық тараптардың прогностаушы объекті болып табылады.

Г) Мүлктің әр қылы формаларында қозғалыс етеді.

Д) Ойластырылмаған яғни басланғыш және жуықтаушы этаптары коммерциялық банкілерде және мемлекеттік банкілерде болуы мүмкін.

Е) Нақ және нақлай емес пул обороттары бір-бірі менен тығыз байланыста. Нақ емес пуллар обороты базасына нақ пуллар обороты әмелге асырылады.

Ж) Нақ емес пуллар эмиссиясын коммерциялық системасы әмелге асырады.

3) Банк мультипликаторы механизми қозғалыс етеді.

Базар экономикасында пул оборотының төмендегі айырмашылықтарын атап өтеміз.

а) Пул оборотының көпшілік бөлігі базар қатынасына қызмет етеді, тек ғана аз ғана мұқдары бөлістіріуге қызмет етеді.

б) Нақ және нақлай емес пул обороты арасында заңды анық бөлінуі жоқ.

в) Мемлекеттің, коммерциялық банкілердің, юридикалық және физикалық тараптардың прогностаушы объекті болып табылады.

г) Мүлктің әр қылы формаларында қозғалыс етеді.

д) Орайластырылмаған яғный басланғыш хәм жуўмақлаўшы этаплары коммерциялық банклерде хәм мәмлекетлик банклерде болыўы мүмкин.

е) Нақ хәм нақ емес пул оборотлары бир-бири менен тығыз байланыста нақ емес пуллар обороты базасына нақ пуллар обороты әмелге асырылады.

ж) Нақ емес пуллар эмиссиясын коммерциялық банклер системасы әмелге асырады, нақ пуллар эмиссиясын мәмлекетлик банк әмелге асырады.

з) Банк мультипликатор механизми ҳәрекет етеди.

Схемадан көринип турғандай ақ базар қатнасықларын еки сфераға бөлемиз.

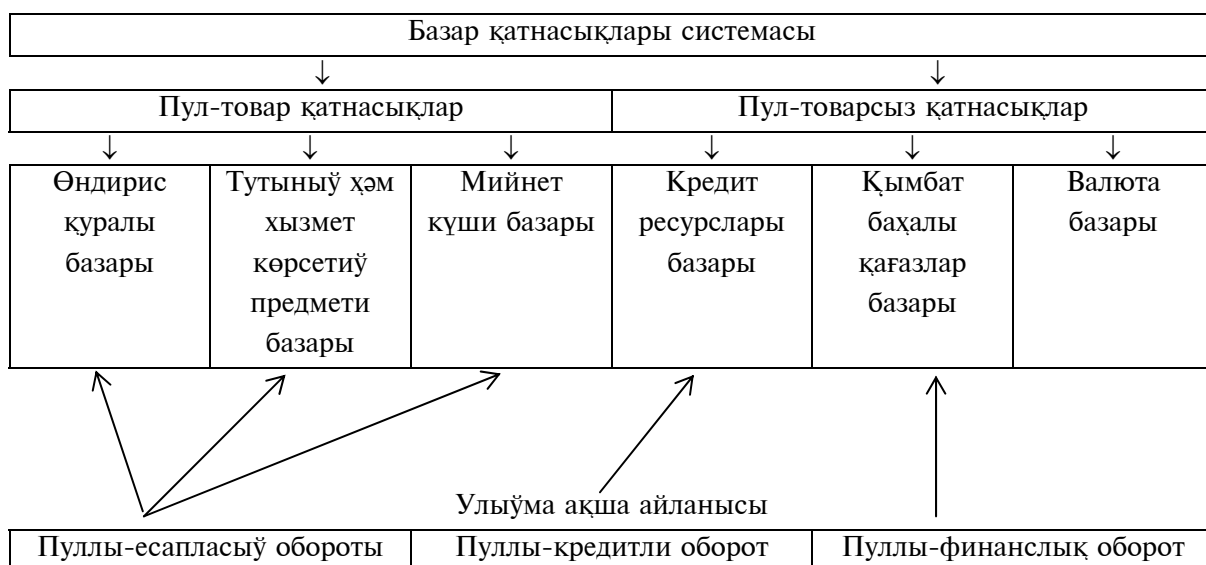
1) пул-товар қатнасықлары

2) пул-товарсыз қатнасықлар

Пул-товар қатнасығына пул ҳәрекеті товар ҳәрекеті менен байланысады.

Пул-товарсыз қатнасықларда пулдың ийелери ғана өзгереді.

Бул еки сферадан пуллар бир-бирине тосқынлықларсыз өте алады хәм ҳәр бири өз сферасына хызмет етеди. Валюта базарында пул оборотлық конкрет бул обороты бөлимине хызмет етпейди, олар тек көбейиўи яки азайыўи мүмкин.



Пул обороты төмендегі екі ұазыйпаны атқарады.

1) Пул обороты пулларды өз бөлімлерінде қайта бөлістиріп, олардың бир-бирине еркін өтиуін тәмийинлейді хәм соның менен олардың өз-ара байланысын әмелге асырады.

2) Пул оборотында таза пуллар жүзеге келеді хәм олар базар қатнасықтарының талаптарын қанаатландыруды тәмийинлейді.

Солай етип, пул обороты базар қатнасығында бөлістиріу қатнасықтарына да хызмет етеді. Булар финанс хәм кредит қатнасықтары болып табылады.

Тема-7: Нақ пулсыз оборот хәм оның шөлкемлестірилиуі (6 саат лекция, 2 саат әмелий)

1. Пул оборотының шөлкемлестіріу тийкарлары
2. Нақ пулсыз есапласыуларды шөлкемлестіріу принциптері
3. Нақ пулсыз есапласыулар формалары

-1-

Пул обороты нақ хәм нақлай емес оборот болып екіге бөлінеді. Пул оборотының тийкарғы бөлігі төлеу обороты қурайды. Ол нақ хәм нақлай емес формада болады. Барлық нақлай емес оборот-төлеу обороты болып, бунда пул төлеу қуралы функциясын атқарады. Нақ емес төлеу обороты запис түрінде төлеушінің сетынан банклердегі алыушы сетына өткериледі яки өз-ара талаптар түрінде өткериледі.

Банклердегі счет-клиентлер менен өз-ара қатнасықтың тийкары болып оның суммасы баслы көрсеткіші болып табылады. Счетлар типтері хәр түрлі болып счет до востребования тийкарғы орынды ийелейді. Бул счет хәр мәмлекетте хәр қыйлы аталып күнделікли есапласыуларды алып барады. Мысалы, Францияда-текущие, АҚШта-чековые, Германияда-жиросчета, Россияда-расчетные.

Есапласыў счётына өнімди сатыўдан келип түскен түсимлер, сондай ақ экспорттан келип түскен түсимлер түседі.

Есапласыў счётынан мийнет ҳақы төлемлери, салықлар, қамсызландырыў төлемлери, шийки зат ҳәм материалларға, жанылғы, энергияға төлемлер, ссудалы төлемлер ғ.т.б. төлемлер төленеді.

Улыўма алғанда, банк системасы нақ пул ҳәм нақ емес төлеўлер кругооборотының келип шығыўшы пункти болып табылады. Банклердеги есапласыў счётында пул қаржыларының қалдықлары жазба түрінде көрсетиледи. Бул қаржылардың тийкарғы дереги, банклердің ссудалары болып, ссудалар вкладларды дүзеді. Банк клииентке кредит бергенде оған до востребования счётын сол кредит суммасында сол кәрхана баланысының пассивинде ашады. Сол ўақытта банктің активи сол муғдарда көбейеді. Клииент чеклер жәрдемінде перечисление поручениеси менен өзиниң алған кредитин ҳәрекетке түсиреди. Солай етип, пул массасы еки потоктың өз-ара ҳәрекеті нәтийжесин көрсетеді. Бириши поток-пул шығарыў яғный банклер арқалы төлеў қуралын бөлистиреди. Екинши поток-қарызға алған пулын қайтарыў яғный банклердің активин азайтады. Биринши поток актив өтеді. Бундай пул потоклары сделка түри бойынша, экономика тармақлары, регионлар, кәрханалар бойынша бөлинеді.

-2-

Нақ емес есапласыўлар белгиленген формадағы расчетлық документлер тийкарында өткериледи ҳәм документооборотта сақланады. Документ расчетларының түрине төлеў усылы ҳәм банктеги документообороттың шөлкемлесиўине байланыслы төмендегилерге бөлинеді.

- 1) Төлеў поручениеси менен есапласыўлар
- 2) Есапласыўлардың аккредитив формалары
- 3) Чеклер менен есапласыўлар
- 4) Төлеў талаплары-поручениелер менен есапласыў.

Есапласыў формалары төлеўши хәм алыўшы арасындағы шәртнамаларда көрсетиледи. Нақ емес есапласыўлар формаларының тарифи төмендеги таблицада көрсетилген. (таблица)

1921-1930 жж.	1930-1932 жж.	...	1987-1992 жж.	1992-1996 жж.
1. Чеклер менен есапласыў	1. Есапласыўдың акцептлик формасы		1. Есапласыўдың инкассалық формасы	1. Төлеў поручениелери менен есапласыў
2. Банк арқалы өткерий тәртибиндеги есапласыўлар	2. Есапласыўдың аккредитив формасы		2. Есапласыўдың аккредитив формасы	2. Планлы төлем арқалы есапласыў
3. Векселлер менен есапласыў	3. Айрықша счетлар бойынша есапласыў		3. Төлеў поручениелери менен есапласыў	3. Есапласыўдың аккредитив формасы
	4. Чеклер менен есапласыў		4. Планлы төлем арқалы есапласыў	4. Чеклер менен есапласыў
	5. Банк арқалы өткерийлер		5. Чеклер менен есапласыў	5. Төлеў талаплары- поручениелери менен есапласыў
			6. Өз-ара талап зачет тәртибинде есапласыўлар	6. Өз-ара талап зачет тәртибинде есапласыўлар

Товар-пул қатнасықларының социализм дәўиринде қысылыўына қарамастан нақ пулсыз қатнасықлар векселлер, чеклер, банк арқалы өткерийлер жәрдемінде өткерилген.

1930-32 жыллардағы кредит реформасы коммерциялық кредитти қысқартып туўры банклик кредитке өткерген хәм бул планлы экономикаға тийкарланған.

Хәзирги ўақытта бизиң республикамызда буған кери процесс жүргизилмекте.

1989-жылдан баслап қайтадан расчетлық операцияларда вексельлер қолланыла баслаған. Базар қатнасығына өтиў дәўиринде нақ пулсыз есапласыўлардың қыйыншылықларына да алып келди.

Шәртнама дүзген ўақыттағы есапласыўлар формаларын таңлаў мәмлекеттиң конкрет экономикалық жағдайлардан ҳәм ыызамлардан байланыслы болады.

Есапласыў формасын таңлаў төөмендегилерде анықланады:

а) Контрагентлер арасындағы хожалық байланысы характерине

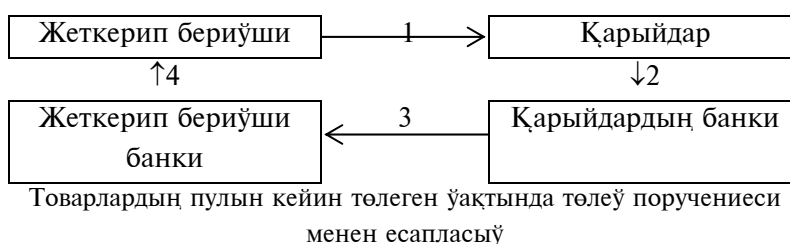
б) Шығарылған өним өзгешеликлеринен ҳәм қабыллаў шәраятларынан

в) Сделка тәреплериниң жайласқан орынларынан

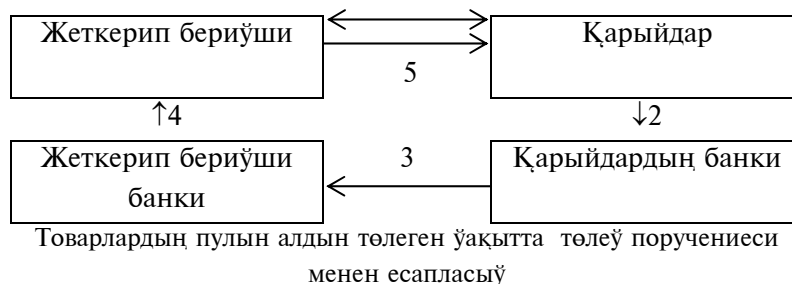
г) жүкти транспортировкалаў усылынан

д) юридикалық тәреплердиң финанслық жағдайына

Есапласыўларды өткерийўдиң бекитилген қағыйдаларына сәйкес есапласыў формасын таңлаў банклер тәрепинен тексериледи. Төлеў поручениелери менен есапласыўлар - бул, ең кең тарқалған нақ пулсыз есапласыў формасы. Төлеў поручение - кәрхана өзиниң банкине анықланған сумманы өзиниң счетынан өткерийў.



Есапласыўдың бул формасы базар экономикасында кең орынды ийелеген. Төлеў поручениеси менен есапласыўда кең қолланылып, жеткерип бериўшилер менен алдынан төлеў ўақтында, пенсия ҳәм қамсызландырыў фондларына, салықлар, банклерге коммиссионныйлар төлеўде, ис ҳақыны өткерийўде қолланылады. Төлеў поручениеси 10 күн арлығында ҳәрекет етип жазылған күн кирмейди. Төлеў поручениеси егер счетында қаржы бар болса ғана қабыланады. Төлеў поручениеси 1) срочный 2) досрочный 3) отсроченный болады. Срочный төлем товарлар жиберилместен алдын өткериледи ҳәм төмендеги схемада түсиникли көрсетилген.



Планлы төлеулер тәртібиндегі есапласыулар

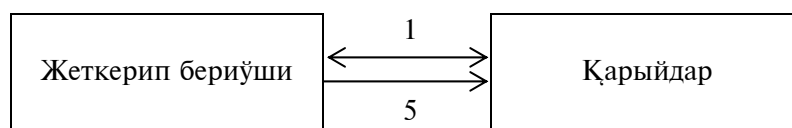
Жеткерип бериуши менен қарыйдар арасында бір муғдардағы хәм үзликсиз тәмийнлеуде қолланылады хәм шәртнамаға тийкарланады. Жеткерип бериуши шәртнама бойынша өнимди қарыйдарға белгиленген размерин хәм анық мүддетте белгиленген графикте жиберіуге миннетлеме алады.

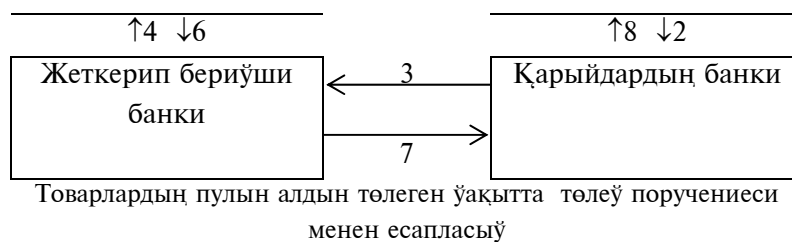
Қарыйдар мүддетли шәртнама бойынша планлы төлеуді өткеріуге миннетли. Есапласыудың бул түрінде шәртнама нусқасын еки тәрәп те өз банклерине жибереди. Шәртнамада есапласыу дәуириниң уақты, төлеулер мүддети счетлар номерлери хәм расчетлар, жуўмақлау тәртіби көрсетиледи. Есапласыудың бул түрин төлеу поручениесиниң бир түри деп қаралады. Бунда көп жетискенликлер бар. Бирқ, базар қатнасығында есапласыудың бул түри бәрқулла мүмкин бола бермейди.

Есапласыудың аккредитив формасы

Аккредитив формасы онша кең қолланылмайды. Сонда да бул форма административлик хәм базар экономикасында да бар.

Есапласыудың аккредитив формасының мазмуны (сатып алыушы) төлеуши өзиниң банкине (банк-эмитент) басқа банкте (банк-орынлаушы) аккредитив ашыуды жүклейди. Орынлаушы банк жеткерип бериушиниң жаййласқан орны бойынша белгиленеди хәм ол банкке банк-эмитент алдынан депонентленген пул суммасын өткереди. Орынлаушы банк товар жиберилгеннен кейин аккредитивтен жеткерип бериуши счетына пул суммасын өткереди.





1. Шәртнаманың келісiлiуi-алдыннан бронланған қаржыларға аккредитив форма менен есапласыулар өткерiу хакқында

2. Банкке аккредитив ашыуды басқа банкке тапсыруу яғный қаржыларды бронлап қойу кейин сатып алыушы сетынан қаржыларды өткерiу ямаса өзiнiң банкинен кредит алыуы сол өзiнiң банки кепiл болуы

3. Аккредитив сетын ашыу

4. Аккредитив ашқанлығы хакқында жеткерип бериушиге хабарлау

5. Товар жиберiу

6. Товарларды жибергенлиги хакқында документлерди жиберiу хәм аккредитив сетынан жеткерип бериуши сетына өркерiу

7. Аккредитив пайдаланғанлығын банк-эмитентке хабарлау

8. Сатып алыушыға аккредитивтiң қолланылғанын хабарлау

Отзывной аккредитив жеткерип бериуши келісiмiсiз-ақ шәртнама бузылған жағдайда банк-эмитент тәрeпiнен аккредитивтiң бийкар етилиуи яки өзгертилиуи. Безотзывной аккредитив жеткерип бериуши келісiмiсiз өзгертилмейди яки бийкар етилмейди.

Есапласыулардың аккредитив формасы тек ғана бир жеткерип бериуши менен есапласыуға арналады. Аккредитив нақ пулда өткерилмейди хәм аккредитивтен нақ пулда берилмейди. Аккредитив өткерилиу тәртиби хәәм мүддетi шәртнамада көрсетиледи. Бул формада товар жиберилгеннен кейин төленеди, төлеушинiң келісiмi менен яғный аккредитив ашыуға тапсырмасы менен ашылады. Егер шәртнама бузылса төлеуши төлеуден бас тарта алады. Аккредитив сатып алыушы қаржылары

есабына ямаса банк кредити есабына ашылады. Аккредитивтің жақсы тәрепін төлеуге кепиллік толықлығы болып табылады. Оның кемшилігі хәрекет сферасының шекленгенлігі хәм сатып алыушы қаржыларын оның оборотынан ушлап туруышылығы, товар обороттың әстенлесиуі яғный жеткерип бериушиниң аккредитив ашылғанлығы ҳаққында хабарға шекем өнимди жибермей ушлап туруы нәтийжесинде оны сақлауға қосымша қаржылар сақланыуы болып табылады.

Тема-8: Нақ пуллар эмиссиясы (2 саат лекция, 2 саат әмелий)

Айланыстағы нақ пул массасының көбейиуине алып келетуғын айланысқа нақ пул шығаруы яғный нақ пул эмиссиясы деп айтамыз. Нақ пул эмиссиясына монополия Мәмлекетлик Орайлық банкке жатады.

Административлик басқарыуда нақ пул эмиссиясы муғдарын мәмлекет планластырып, бул планнан асып кетпеген. Базар экономикасында планластыруы болмайды, ал Орайлық банк өзиниң аналитикалық материалларын хәм Коммерциялық банклердиң кассасын обороты прогнозын пайдаланып эмиссия муғдарын прогнозлайды. Бунда мәмлекеттиң айырым регионлары бойынша бөлистириуде Орайлық банк белгилейди.

Нақ пуллар эмиссиясын Орайлық банк хәм оның расчетлық кассалық орайлары әмелге асырады. Расчетлық-кассалық орайлары мәмлекеттиңхәр қыйлы регионларында ашылады хәм олар сол региондағы коммерциялық банклердеги расчетлық кассалық хызметин атқарады.

Нақ пуллар эмиссиясы ушын расчетлық кассалық орайларда резерв фонды хәм касса обороты ашылады.

Резерв фондында запастағы пул белгилери сақланады. Олар региондағы хожалықлардың нақ пулға талабы көбейгенде айланысқа шығарылыуға арналады. Бул пул белгилери айланыстағы пуллар болып есапланбайды, себеби олар

хәрекетте емес, ал резервте болып табылады. Расчетлық-кассалық орайдың касса оборотына коммерциялық банклерден үзлексіз нақ пуллар келип түседі хәм оннан үзлексіз нақ пуллар жибериледи. Сонлықтанда олар касса оборотындағы пуллар бәэрқулла хәрекетте болып айланыстағы пуллар болып есапланады. Егер касса оборотына нақ пуллардың келип түсиў суммасы жиберилиў суммасынан көп болса онда айланыстан алынады хәм олар касса оборотынан резерв фондына өткериледи.

РКЦ ның резерв фондын Орайлық банклер басқарады. Егер банк мультипликаторы хәрекеті нәтийжесинде коммерциялық банктің депозит счетындағы пул муғдары өссе, онда бириншиден, клиентлердің нақ пулға талабы өседі, екиншиден, коммерциялық банктің бос резервлери көбейеди.

Расчетлық-кассалық Орайлар Коммерциялық банклерге олардың бос резервлери шегарасында төлемсиз нақ пул бериўге миннетли. Сонлықтанда көпшилик коммерциялық банклерде(Расчетлық-кассалық орайдың хызмет етиўши) нақ пулға талабы өссе, ал олардың кассалық операциялары өспейди, онда РКЦ айланысқа нақ пул шығарыўға мәжбүр болады. Буның ушын ол Орайлық банк басқармасы рухсаты тийкарында резерв фондтан РКЦ ның касса оборотына өткерди. Сол РКЦ ушын бул эмиссиялық операция болып табылады, ал мәмлекет бойынша нақ пуллар эмиссиясы болмаўы мүмкин. Бир РКЦ да эмиссия әмелге асырылғаны менен басқа РКЦ да нақ пуллар резервке алыныўы мүмкин. Сонлықтанда айланыстағы улыўма пул массасы өзгермеўи мүмкин. Хәр күни эмиссия болғаны менен Орайлық банк Басқармасы билип отырады яғный хәр күни эмиссион баланс дүзиледи. РКЦ тәрәпинен айланысқа шығарылған пуллар коммерциялық банклердің операциялық кассаларына түсип, олардан усы банк клиентлерине яки кәрханалар кассаларына яки тиккелей халыққа бериледи.

Нақ пуллар нақ емес пуллардан яғный счетындағы пуллардан келип шығады. Банк мультипликаторы механизми ҳарекети нәтийжесинде коммерциялық банклердий пул массасының бир бөлеги нақ пуллар болып табылады. Өзбекстанда нақ пулларға барлық пул массасының 35% и туўры келеди.

Тема-9: ИНФЛЯЦИЯ (6 саат лекция, 2 саат әмелий)

- 1. Инфляция мазмуну, келип шығыў себеплери.**
- 2. Инфляция түрлери.**
- 3. Инфляцияны өлшеў методикалары.**
- 4. Инфляция ақыбетлери**
- 5. Өзбекстанда инфляцияға қарсы сиясат.**

1. Инфляция мазмуну, келип шығыў себеплери.

Инфляция сөзи латын тилинен келип шыққан болып, *inflation* (вздутия) исиний дегенди аңлатады.

“Инфляция - бул улыўма баҳа дәрежесиниң өсиўи”. Демек, бул барлық товарларға болған баҳаның өсиўи емес. Хәтте инфляция өсими жүдә жоқары болған ўақытта да айырым товарлар баҳасы жүдә жоқары өсимде өсиўи мүмкин. Мысалы, АҚШ та 1970-1980 жыллары жүдә жоқары инфляция ўақтында да компьютер хәм видеомагнитофонларға баҳа сол турысында сақланып қалған. Солай етип, айырым товарларға баҳа тез өсиўи мүмкин, айырымларына әсте. Инфляцияның ең қурамалы хәм ең қызық жери оның анықсызлығы болып табылады.

Демек инфляция дәўиринде товарларға улыўма баҳа өсип кетер екен, халық хожалығында пулға деген талап та өсип кетеди.

Нәтийжеде мәмлекет қосымша пул шығарыўға мәжбүр болады хәм айланыста пул массасының көбейип кетиўине яғный пул массасының (вздутия) исип кетиўине алып келеди. Инфляция көплеген санааты раўажланған мәмлекетлердиң басынан өткерген қубылысы болып табылады (Япония хәм Германиядан басқа). Мысалы, АҚШ, Италия, Австралия, Франция, Швеция,

Уллыбритания ҳ. т. б. ҳатте Израиль 1980-жылларда суперинфляция қубылысын басынан кеширген.

Инфляция эсиресе базар экономикасына өтиў дәўирин басынан кеширип атырған мәмлекетлерде қыйынға түседи. Себеби, оларда баҳаны шеклеўшилиқ яғный баҳаға мәмлекет тәрәпинен тексерийди тоқтатыў базар экономикасына өтиўдиң басланғыш қәдемлери болып табылады. Ал, бул болса өз гезегинде инфляцияға алып келеди. Өтиў дәўиринде товарларға болған баҳа өсийи толқыны ҳәм товарлардың қытшылығы инфляцияға алып келиўши тәбийғый қубылыс. Себеби, талап усыныстан бәрқулла бул ўақытларда жоқары болады, ал бундай ўақытта баҳа жоқарылай береди.

Усындай дәўирде Орайлық банктің монетар сиясаты инфляцияға қарсы ҳәрекет бағдары болып табылады. Өзбекстанда бундай қыйыншылықларға қарамастан талап ҳәм усыныс механизми өз ўазыйпасын атқарды ҳәм базар товарлардың қытшылығынан қутылды, талапқа қарап өнди́рисимиз раўажланып бармақта.

Товарларға улыўма баҳаның өсийи ҳәм айланыстағы пул қаржыларының көбейийи булар өз-ара байланыслы болып, бир-биринен келип шығады. Мысалы баҳа дәрежесиниң өсийинен хожалық субъектлериниң пулға болған талабының өсийи келип шығып, бул тәбийғый түрде инфляцияға алып келеди. Ямаса айланыстағы пул массасының өсийи егер ол товарлардың көлеминиң өсийи менен беккемленбесе, онда пулдың сатып алыў уқыплылығының төменлениўине алып келиўи сөзсиз.

Демек, биз инфляция қубылысын ҳәр тәрәплеме изертлей отырып, (көплеген мәмлекетлер мысалында) пулдың сатып алыў уқыплылығының төменлеўи - бул инфляция нәтийжеси, яғный айланыстағы товарлар менен беккемленбеген пул массасының көбейийи.

Солай етип, АҚШ тың илимпаз экономистлериниң инфляцияға берген қағыйдасына толық қосыла отырып, биз инфляцияға төмендегише анықлама бермекшимиз.

“Инфляция - бул товарларға болған улыўма баҳаның мәмлекет бойынша өсими”.

“Инфляция - бул айланыстағы товар өндириси менен бекемленбеген пул массасының көбейиўи”.

Инфляция мазмунын пул массасының көплек басылып шығарылыўына ғана емес, ал қайта өндирис процессиндеги байланыстың бузылыўынан, өндирис пенен финанс секторлары арасындағы пропорционаллықтың бузылыўында деп қараймыз. Бул диспропорционаллық, циклик, структуралық ҳәм системалық болыўы мүмкин. 1980 жылларда бурынғы СССР экономикасында системалық кризис белгилери көринип, өндиристе де, сондай-ақ финанс секторында да бир ўақыттың өзінде үлкен масштабтағы қайта қурыўлар талап етилди. Егер өндирис секторы раўажланбай артта қалып қойса, экономика товарлардың хроникалық қытшылығын басынан кеширсе, онда айланыста аўысық пул қаржыларының көбейип кетиў қәуипи жүдә күшли болады. Финанс секторы қытшылық ҳүким сүрген экономикада товарлар усынысына қарағанда оларға болған талапты кеңейтириўге жағдай туўдырады. Нәтийжеде талап ҳәм усыныс арасындағы диспропорция көбейип, инфляция қубылысын келтирип шығарыўшы шәр-шәраятларды жаратады, айланыста пул белгилериниң жетиспеўшилиги болады.

Инфляция мазмунын толық түсиниў ушын инфляция салығы қубылысына тоқтап өтиўимиз керек. Инфляция салығының мазмуны - бир тармақ хызметкерлерин басқа тармақ хызметкерлерине салыстырғанда бюджетте қаралмаған субсидия берилиўине айтылады. Олар нәтийжеде қосымша пул қаржыларына ийе болады. Буған анық мысалды Россиядағы көмир қазып шығарыўшыларға берилген субсидияда көремиз. Бюджетте бундай қаржылар қаралмағанлығы себепли, ҳәкимият Орайлық банкке кредит алыў ушын хабарласады. Нәтийжеде шахтерлар ири суммадағы пулды алады, яғный олардың доходлары өседи.

Баҳалар олардың өскен пул доходларына салыстырғанда бир қанша мүмкін болып қалады, ал басқа тармақ жұмысшыларының доходлары бұған мүмкіншилик бермейди.

Шахтерлар қосымша пул қаржыларына ийе болғанлықтан товарларға, хызметлерге баҳалар өседі. Қалған халыққа баҳа өсиіуіне көнлигиуіге туура келеді. Демек, көмір өндириуіші санаатында іслеуішілерден басқалардың барлығы үшін инфляция қосымша салыққа айланады.

Экономистлер инфляцияның екі типін бөліп көрсетеді.

1. **Талап инфляциясы.** Баҳа дәрежесіндегі өзгерістер талаптың көплігі менен түсіндириледі. Экономика өндіріске қарағанда көбірек сарплауға қадір болып қалады. Өндіріс тармағы товарларға болған күшлі талапқа жууап бере алмай қалады, себебі, қолда бар барлық ресурстар сарпланған болады. Сонлықтанда, бұл ауысық талап өндірілген өнімге баҳаның өсиіуіне алып келеді. хәм талап инфляциясының жүз беріуі болады. Талап инфляциясының мазмұнын төмендегіше қысқаша қылып айтыуымызға болады. **“Аз сандағы товарларға оғыры көп мұғдардағы пулдың сәйкес келиуі”.**
2. **Қәрежеттер инфляциясы** - Өндіріс қәрежеттерінің өсиіуінен келип шығатуғын инфляция.

Инфляция қәрежеттердің өзгерісі нәтижесінде хәм базарда ұсыныстың өзгерісі нәтижесінде де келип шығуы мүмкін. Бир қанша мәмлекеттерде айырым уақытларда талап артық болмаса да баҳа өскен дәуірлері болған. Баҳа дәрежесі өсіп барса да өнім көлемінің азайып хәм адамлардың жұмыс пенен тәмийнленіуінінде азайып барыуы қубылыстары да болып өткен.

Қәрежеттердің өсиуі менен келип шығатуғын инфляцияда бир өнімді өндіріуіге кеткен қәрежеттер асып кетеді, яғный өнімнің өзіне түсер баҳасы өсіп кетеді, сонлықтан да баҳа көтеріледі.

Бир өнімді өндіріуіге кеткен қәрежеттер бұл анықланған өндіріс көлеміндегі орташа қәрежет болып табылады. Бұны

улыўма кеткен қәрежетлерге өндирилген өним көлемине салыстырып табыўымызға болады.

улыўма қәрежетлер

Бир өнимге кеткен қәрежетлер = -----

өндирилген өним бирлиги саны.

Бир өнимге кеткен қәрежетлердин өсиўи экономикадағы пайданы хәм өндирис көлемин қысқартырады. Себеби, қәрежетлердин асып кетиўи фирмалардағы өндирилип атырған өнимлердин санының қысқарыўына, ал бул болса барлық өнирис көлемине тәсир етеди. Бул усыныстың азайыўына баҳаның өсиўине алып келеди.

Қәрежетлердин өсиўи менен келип шығатуғын инфляцияның ең әҳмийетли еки дереги белгили. Булар:

1. Номинал ис ҳақының өсими.
2. Шийки зат хәм энергияға кеткен қәрежетлердин өсими.

Ис ҳақының өсиўи менен келип шығатуғын инфляция бул қәрежетлердин өсиўи менен келип шығатуғын инфляцияның бир түри болып табылады.

Егер мәмлекет бойынша ис ҳақы көбейсе онда бир өнимди ислеп шығарыўға кететуғын қәрежет те көбейеди. Сонлықтан да, бир сағатта өндирилетуғын өним көлемин көбейтиў, яғный мийнет өнимдарлығын асырыў, механизацияластырыўға хәм тағы басқа да усылларға уқсаған өндиристи раўажландырыўшы факторлар механизм хәрекетке салмаса, онда қәрежетлер көлеминиң өсип кетиўи сөзсиз. Бир өнимге туўры келетуғын қәрежетлер өсип кетсе, онда өндирис сферасы буған товар хәм хызметкерлерди қысқартыў менен жуўап береді. Өзгермейтуғын талап жағдайында-ақ бул усыныстың азайыўы баҳа дәрежесиниң өсиўине алып келеди. Солай етип, бунда айыпдар болып номинал ис ҳақының көбейиўи болып табылады. Бул инфляцияның бир типі болып табылып, ис ҳақының өсиўи менен келип шығатуғын

инфляция деп аталады хәм қәрежетлердин өсиуі менен келип шығатуғын инфляцияға киреди.

Усыныс механизминің бузылуы менен келип шығатуғын инфляцияда қәрежетлердин өсип кетиуі менен тийкарланған инфляцияның бир түри болып табылады. Бул өндирис қәрежетлеринің көбейип кетиуінің жуўмағында болып шийки затлар хәм энергияның қунының өсип кетиуінен келип шығады.

Шийки зат хәм энергия баҳасының асып кетиуі бир өнімди өндириу ушын кеткен қәрежетлердин асып кетиуіне алып келеди. Нәтийжеде, бул жоқарыда көрип өткенимиздей-ақ инфляция қублысына жағдай туўдырады.

Хақыйқый өмирде инфляция қубылысы жүдә қурамалы болып келеди. Практикада жоқарыдағы болып көрсеткен инфляцияның еки типин айырыу қыйын болады. Мысал етип аламыз, әскерий қәрежетлер бирден өсип кетсин хәм бул улыўма қәрежетлер өсими нәтийжесинде талап инфляциясына алып келеди.

Усы ўақытта көпшилик фирмалардың ис хақыға, энергия хәм материаллық ресурсқа қаржылары өседи. Сонлықтан да, олар өзлеринің ислеп шығарылған товарларына баҳаны өсириўге мәжбүр болады, себеби өндирис қәрежетлери өсип кеткен. Бул мысалда, талап инфляциясы болғаны менен көплеген кәрханалар ушын қәрежетлер инфляциясындай болып көринеди. Сонлықтан да инфляцияның биринши дерегин билмей турып, инфляция типин анықлау қыйын болады.

2. Инфляция түрлери.

Бизлердин жоқарыда жазып өткенимиздей-ақ “Инфляция дегенде улыўма баҳа дәрежесинің өсиуін” түсинер екенбиз, демек, инфляцияның баҳа дәрежесинің өсиуіне қарап бир неше түри бар. Мысалы, төмен (низкая) инфляцияда баҳа аз муғдарда көтериледи, яғный барлығы болып бир жылда 1% ке, яғный өсиуі мүмкин, яғный 1,01 коэффициентке ғана өсип, бунда баҳа өсими онша билинбейди.

Мысалы 2002-жылы 100 сумлық товар , 2003-жыл 101 сум болған болады, сонлықтан да инфляцияның бул түри төмен инфляция деп аталады. Инфляцияның дәрежеси бойынша, усы түрине тоқтаған уақытымызда бир нәрсени айтыуымыз керек. Бул-экономика раўажланыўы ушын 3% ке шекемги инфляция пайдалы болып табылады. Себеби, инфляцияның бундай аз муғдары экономиканы ҳәрекетлендириўши күш болып табылады. Бундай муғдары экономиканы ҳәрекетлендириўши күш болып, инфляцияның бундай түри қәлеген адамды яки кәрхананы пулды жыйнамастан, яғный ҳәкетсиз услап тура берместен иске салыўға (вклад) мәжбүрлер екен. Себеби инфляция қәўпинен қорыққан адам еки кәрхана басшысы пулларын пайда келтириўши тармақларға қойыўға, улыўма ҳәрекетлендириўге мәжбүр болады.

Инфляцияның улыўма товарларға ҳәм хызметкерлерге болған баҳасының өсиўи байқалатуғын түри ашық инфляция деп аталады. Инфляцияның жабық формасы да болып, бунда товар, хызметлерге баҳа өсими көринбейди. Себеби, товарлар ҳәм хызметлер сапасы төменлеп кетсе, ал баҳалары өзгерместен қалған менен ҳақыйқатында сол товар ҳәм хызметлерге бурынғыға қарағанда көп төлеген боламыз. Сондай-ақ, баҳа өзгермеген жағдайда товар ҳәм хызметлердиң хроникалық қытшылығы көринсе, онда бундай товарларды жоқары баҳада сатып алыўға мәжбүр боламыз. Солай етип, жабық инфляцияның ашық инфляциядан парқы баҳа өсими бақланбайды, бирақ белгиленген баҳада товар ҳәм хызметлерди сатып алыў мүмкин емес. Инфляцияның бундай түри ашық инфляцияға өсип өтиўдиң шәр-шәраят жаратыўшы өтиў дәўири болып табылады.

Өзбекстанда баҳаны либерализациялаў сиясаты ҳәм субсидиялардың қысқартылыўы 1992 жылдан басланып 1994 жылда тамамланады. Басланғыш этапында республикамыздағы баҳаны либерализациялаў жуўмағына бир қанша факторлар кери тәсир етип келеди. Бул факторлар: тутыныў товарларына болған топланып қалған белгили көлемдеги үлкен қанаатландырылмаған талап, өндиристин ҳәм саўданың монополиялық структурасы, аграр

сектордағы пахтаның үстемлилиги, СНГ республикалары арасында индустриал тармақлардың бир қыйлы жайласпауы, республика халқының социаллық-демографиялық структурасы, бир халық хожалық комплексиниң бузылыұ процессиниң кескинлесиуи ҳәм тағы басқа факторлар.

Ашық инфляцияның масштабы ҳәр қыйлы болыуы мүмкин.

Инфляция дәрежеси бойынша классификацияны төмендеги таблица түринде (№1) анық түсиникли көрсете аламыз.

№1 Таблицадан көринип турғанындай-ақ, ашық инфляция жүдә үлкен масштабта болады екен. Бул таблицаның мазмунын түсиниұ ушын жүдә әпұайы бир мысал келтиремиз. Егер биринши жылы нан 1 сум болса екенши жылы 1 сум 1 тийинға қымбатласа, онда төмен инфляция болып 1 жылда баға 1% ке өскен, яғный 1,01 мәртебе ғана өскен.

Жылжыұшы (Ползучая) инфляция қубылысында егер

Инфляция дәрежеси классификациясы.

Таблица № 1

Бир жылдағы баға өзгериси % лерде	Бир жылдағы инфляция индекси(неше мәртебе екенлиги)	Инфляция дәрежеси атамалары
1	1,01	Төмен (Низкая)
10	1,1	Жылжыұшы (ползучая)
100	2	Жоқары (галопирующая)
1000	11	Гиперинфляция
10000 ҳәм оннан да көп	101	Суперинфляция

биринши жылда нан 1 сум болса, екинши жылда 1 сум 10 тийинға баҳасы көтеріледі.Бунда баға 10% ке яғыный 1,1 мәртебеге көтерілгенин аңлатады.

Жоқары (галопирующая) инфляция қубылысын да биринши жылда мысалы бир нан 1 сум болса, 2-жылда мысалы нан 2 сум болғанын аңлатады, яғный нанның баҳасы 100% ке 2 мәртебеге өскен деген сөз. Жоқары (галопирующая) инфляция баҳа бир қанша жоқары тезликте өседі, ал ползучая инфляция қубылысында баҳа әсте ақырынлық пенен өсиўиниң орнына, жүдә сезилерли дәрежеде баҳаның өскенин көриўге болады.

Гиперинфляцияның қубылысында биринши жылда нан 1 сум болса, екинши жылда 11 сум болғанын аңлатады, яғный 1000% ке ямаса 11 мәртебеге баҳа өскен. Демек, көринип турғанындай-ақ, гиперинфляция ўақтында товарлардың баҳасы астрономиялық дәрежеде пулды айланыстағы көлеминде жүдә көп дәрежеде болып, өндиристи раўажландырыўға кери тәсир етеди, яғный экономикада микроэкономикалық турақлылықтан айырылып қаламыз.

Өзбекстан гиперинфляция қубылысын 1992-1993 жылларда басынан кеширип, бул ўақытларда Өзбекстанда инфляция дәрежеси жылына 1500% ти қураған, яғный товарлар баҳасы орташа 15 мәртебе өскен. 1994 жылы 1-июльда Өзбекстанда өзиниң миллий валютасы болған сумды қабыл еткеннен баслап тутыныў товарларының баҳа индекси, көтере сатыў баҳа индекслеринде өсим жылаўланды, десек болады. Бундай тенденция ҳүкиметимиз бенен Орайлық банктиң экономикалық турақлылық сиясатын өткериўиниң нәтийжесинде болып өтти. Инфляция масштабын улыўма қабыл етилген баҳалаўлардан келип шығып, төмендеги жуўмаққа келдик: 1995-жылдан баслап Өзбекстанда гиперинфляция галопирующий инфляцияға алмасты.

Гиперинфляция қубылысы ўақтында да инфляция көрсеткишлери ушын ҳәр қыйлы өзлериниң көтерилюи яки төменлеў толқынлары характерли болып қалады. Мысалы: 1994 жылы ВВП дефляторы өсими өзиниң ең жоқарғы точкасына шығып, 1329% ти қурады. Усақлап сатыў баҳасының өсими толқынның төменлиўи 1992 жылдан басланды ҳәм бул жылы усақлап сатыў баҳа индекси 1007% ти қураған еди.

Көпшилик гиперинфляция қубылысын басынан кеширген мәмлекетлер ушын характерли қубылыс болып, айланыстағы пул санының өсими темпинен баға өсими темпи асып өсип кетеди. Гиперинфляция шәраятында хожалық субъектлери миллий валютаға исенимин жойтады, нақ пулларынан хәм аманат сақлауындағы пулларын тезирек товарға алмасыўға тырысады. Нәтийжеде пул айланысы тезлиги өседи хәм бул пул массасының көбейиуи менен тең күшли болып өтеди.

Суперинфляция қубылысында жүдә ойламаған дәрежеде жоқары баҳаның өсип кетиуи болып өтеди. Мысалы: биринши жылда нан 1 сум болса, екинши жылда 101 сум болады яғный 10000 % ке баға өскен дегенди аңлатады. Суперинфляция тек ғана айырым товарларға ғана болыуы мүмкин.

Жоқардағылар менен бир қатарда инфляцияны күтиў қубылысына тоқтап өтиуимиз керек.

Инфляцияның күтилген хәм күтилмеген түрлери де болыуы мүмкин. Күтилмеген инфляция көриниў қублысына қарап күтилген инфляциядан парқ қылады. Экономикада егер баҳаның бирден секириуи болып өтсе, бул ўақытта инфляция бундай дәрежеде күтилмесе, онда бул баҳаның бирден секириуин қысқа ўақытлы қубылыс деп баҳалап, халық баҳаның қайтадан төменлеуин күтеди хәм өзлериниң сатып алыўға уқыплы талапларын қысқарттырады, аманат пулларын сақлайды. Сонлықтан да, талап размери азайғанда баҳаның азайыуы тәрeпинен басым басланады.

Егер күтилмеген инфляция азғана болса да инфляцияны күтиў саясында келип шықса, онда халық өзлериниң доходларының қунсызланып қалыуынан қәуипленип, бирден товар хәм хызметкерлерди сатып алыўға сарпланатуғын шығынларын көбейтеди. Бул экономикада қыйыншылықларға алып келеди, жәмийеттеги ихтияжлықлардың ҳақыйқый көринисин бурып көрсетеди, нәтийжеде халық хожалығы кризисине алып келеди.

Солай етип, халықтың хожалықтың арасындағы инфляция қубылысын күтиўдиң өзи яғный инфляцияға психологиялық

факторлардың өзи үлкен роль ойнайды екен. Егер халық баҳаның көтерілиуіне ҳеш қандай реакция көрсетпесе, онда инфляция қубылысын тоқтатыў мүмкиншилигине ийе боламыз. Солай етип, инфляцияны күтиў инфляция процессин тезлестириўши, күшейтириўши фактордың бири болып табылады екен.

Көтере баҳа инфляция индекси менен тутыныў товарлары инфляция индексин салыстырғанымызда Өзбекстан экономикасында тутыныў товарлары инфляция индексин көтере баҳа инфляция индекси өсиуінен тезирек болып бундай тенденция 1992 жылы басланып 1993-1994 жылларда да даўам еткен.

Госкомпрогноз стат мағлыўматларын есаплап анализлегенимизде республикамыз санаатында қәрежетлер инфляциясы индекси тезлиги менен тутыныў теңлесип келмекте ҳәм энергоресурсларға баҳа секириўлер саны қысқармақта. Мысалы: 1994-жылы бундай секириўлер үш мәртебе бақланған болса, 1995-жылы еки мәртебе бақланған.

Инфляцияның түрлерине тоқтап өтер екенбиз, биз сырттан алып келинген (импортированная инфляция) инфляцияға тоқтап өтиўимиз керек. Инфляция елимиздің ишки финанслық экономикалық факторлары нәтийжесинде болыўы менен бир қатарда сырттан алып келинген болыўы да (“Импортровка”) мүмкин яғный сыртқы экономикалар себеплерге тийкарланған болыўы да мүмкин.

Демек халықтан миллий өнимге тийкарланбаған пул доходларының асып кетиў нәтийжесиндеги инфляция инфляцияның ишки себеплери болып табылады. Сыртқы экономикалық операциялар нәтийжесинде сырттан алып келинген товар ҳәм хызметкерлердің қунының асыўы ишки баҳа дәрежесиниң өсимине алып келеди ҳәм инфляцияның сыртқы себеплери болып табылады. Бул инфляцияның сырттан алып келиниўи деп аталады.

Көпшилик СНГ республикаларында баҳа қәлиплесиўин либерализациялаў тәсиринде Өзбекстан Республикасында баҳадағы шеклеўлерди алып таслаўды тезлетиўге мәжбүр болды. Көтере

баҳаның ҳам усақлап сатыў баҳаларының айтарлықтай өсиўи 1992 жылы болып өтті. Бул қубылыс СНГ Республикаларынан инфляцияны сырттан алып келиўден келип шықты. Себеби, бул республикаларда энергияның баҳасының өсип кетиўи нәтийжесинде болған қубылыс.

Инфляция түрлерине тоқтап өтер екенбиз биз дезинфляция ҳам дефляция түрлерине де тоқтап өтемиз.

Дезинфляция-инглиз тилинен *disinflation* сөзинен алынған болып товар ҳам хызметлерге баҳа өсиминиң төменлеўин аңлатады.

Соның менен бирге дезинфляция қубылысының бир белгиси сатыўдың, товарлар реализацияның пәсейиўи болып табылады. Товар ҳам хызметлерге инфляция қубылысы пәсейип, баҳалар бир қәлиплеседи соның нәтийжесинде қарыйдарлар товар ҳам хызметлерди сатып ала бериўин тоқтатады, тек ғана өзлерине зәрүрли болған көлемде сатып алады. Халық арасында инфляцияны күтиўшилик те жоғалады нәтийжеде товар ҳам хызметлердиң сатылыўы да азаяды.

Дефляция - бул латын тилинен **deflatio** сөзинен алынып исиниў дегенде аңлатады. Дефляция бул инфляцияға қарсы қубылыс болып, пулдың қәдиринің асыўын, оның сатып алыў уқыплылығының өсиўин ҳам де сырт ел валютасына салыстырғанда миллий валюта курысының өсиўине айтылады.

Дефляция аўысық пул массасының айланыстан алынып таслаўы нәтийжесинде болып өтеди. Сондай-ақ экономикалық, банклиқ сиясаттың басқа да илажлар қабыллаўы нәтийжесинде болып өтиўи мүмкин. Мысалы Өзбекстан Республикасында 1994 жылы 1-июльдағы пул реформасы нәтийжесинде өзимиздиң миллий валютамызға ийе болғаннан кейин сол ўақыттан баслап дефляция қублысы жүз берди деп айта аламыз. Миллий валютамыз, сумның қәдири өсти ҳам товар ҳам хызметлерге баҳа өсими пәсейди. Бурынлары да дефляция илажлары ислеген еди. Мысалы: бурынғы СССР бойынша жүргизилген пул бирлиги рубльдиң кейинги нольлери алынып тасланды. Бирақ бул илажлар жақсы нәтийже бермеген еди. Сондай-ақ, өтиў дәўиримиздеги “сум-

купон” ның қабыл етилиуи менен де инфляция қубылысын бир қәлиплестире алмаған едик.

Мақтанышымыз болған миллий валютамыздың қабыл етилгеннен кейин Өзбектан экономикасы айтарлықтай макроэкономикалық турақлыққа еристи деп айта аламыз.

Лекин, 1995-жылдан баслап айырым товарларға тез, ал айырымлары әсте-ақырынлық пенен болса да инфляция қубылысына ушырай басады.

Ал, 2003-жылдан баслап инфляция қубылысын айтарлықтай жылаўлап алыўға еристик.

3. Инфляцияны өлшеў методикалары.

Инфляция хәм инфляциялық қубылыслар жәмийетшиликтиң дыққат орайында болады. Инфляцияға қарсы гүрес хүкиметимиздиң хәм Орайлық банктиң экономикалық сиясатының ең тийкарғы ўазыйпаларының бири. Өз гезегинде инфляцияға қарсы сиясат табыслы, дурыс алып барыўы ушын мәмлекетлик органлар инфляция размерин хәм баҳа өсимин дурыс анықлаўы керек.

Инфляцияны өсиўдиң бир неше методикалары дунья жүзлик экономика практикасынан бизге мәлим. Соның ишинде инфляцияны өлшеўде ең тийкарғы көрсеткишлер болып инфляция индекси хәм инфляция тезлиги (телеп инфляция) есапланады.

Күнделикли өмиримизден көрип турғанымыздай-ақ, баҳалар биргеликли емес қәлипте өзгередиди, айырым затлар қымбатласа, ал айырымлары арзанлаўы мүмкин сонлықтан да, баҳалардың тербелиси жүдә хәр қыйлы. Сонлықтан да , хәммени бәрқулла қайсы товарларға ямаса анықланған товар хәм хызметлер группасына баҳа қаншаға өскенлиги қызықтыратуғын саўал болып келеди.

Инфляцияны өсиўде арнаўлы экономикалық статистикалық көрсеткишлер баҳа өсимин тезлиги (баҳа индекси) хәм баҳа өсиминиң өсим тезлиги (темпы прироста цен) қолланылады.

Баға индекси анықланған периодтағы орташа баға дәрежелерінің қатнасын аңлатады.

Орташа баға дәрежесі дегенде экономислер анықланған жыйнақтағы товарларды яғный “ сатып алыу корзинасы” деп аталатуғын товарлардың орташа тартылған белгисін түсінеди яғный орташа баға табыуда орташа тартылған усылдан қолланылады.

Баға индексін есаплауларда базалық дәуір ушын баға 100 % деп қабылланса, ал үйренилип атырған дәуірдегі бағалар базалық дәуірдегі бағаларға салыстырылады. Яғный баға индекси төмендегі формулада табылады.

$$I_p = \frac{Ц_{тп}}{Ц_{бг}} \times 100 \%$$

бунда I_p -үйренилип атырған дәуірдегі баға индекси.

$Ц_{тп}$ -үйренилип атырған дәуірдегі бағалар.

$Ц_{бг}$ -базалық дәуірдегі бағалар.

Статистикада баға индекси бир товарға $I_{ц} = \frac{P_1}{P_0}$ формуласы менен анықланады. Бунда $I_{ц}$ - баға индекси. P_1 - бир товардың үйренилип атырған дәуірдегі бағасы.

P_0 - бир товардың базалық дәуіріндегі бағасы.

Баға индексін улымаластырып, яғный орташа тартылған усылдан пайдаланып статистикада улыума баға индекси былай табылады.

$$I_p = \frac{\sum p_1 q_0}{\sum p_0 q_0} \text{ ямаса } I_p = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_1}$$

Статистикада бул баға индексін табыудың екінші формуласы көбірек қолланылады. Себеби $\sum p_0 q_0$ – бул анықланған базалық периодтағы товарлардың қунын аңлатады хәм базалық периотдағы сатылған товарлардың санын анықлау қыйыншылықлар туұдырыуы мүмкин, сонлықтанда екінші формуланы көбірек қолланамыз.

$\sum p_1q_1$ – үйенилип атырған дәуірдегі бақалар қуны (товарооборот)

$\sum p_1q_0$ – үйренилип атырған дәуірдегі товарлар бақасында сатылған базалық дәуірдегі товарлар саны яғный товарлар саны өзгермеген деп алып тек ғана бақа өзгерген жағдайдағы товарооборот.

Есаплаулар уақтында құрамалылықтардан қутылыу ушын хәм бизге бәрқулла базалық периодтағы товарлар саны белгили болмағанлықтан биз екінши формуладан, яғный Фишер формуласынан көбирек пайдаланамыз. Бул екінши формула менен бақа индексин жабыудағы жазып өткен формуламыз теңдей мағананы аңлатады яғный

$$I_p = \frac{\sum p_1q_1}{\sum p_0q_1} = \frac{\sum p_1q_1}{\sum p_0q_1}$$

хәм бул формулаға яғный бақа индексине 100 % ти көбейттирсек бақаның неше процентке өскенлиги келип шығады. Мысалы бақа индекси 2 ге тең болса демек, 200 % ке товарлар бақасының өскенин аңлатады. Түсиниклирек болыуы ушын тағы бир мысал келтирейик.

АҚШ та 1982-1984 жылларда базалық дәуір деп алып, 100 % ке тең деп аламыз.1990-жылы бақа индекси

хәм бул формулаға яғный бақа индексине 100 % ти көбейттирсек бақаның неше процентке өскенлиги келип шығады.Мысалы бақа индеки 2 ге тең болса, демек 200 % ке товарлар бақасының өскенин аңлатады. Түсиниклирек болыу ушын тағы бир мысал келтирейик.

АҚШ та 1982-1984 жылларда базалық дәуір деп алып, 100 % ке тең деп аламыз. 1990-жылы бақа индекси базалық дәуірге салыстырғанда 1,18 болған яғный 118 % Демек 1990-жылы анықланған товарлар наборына бақа 18 % ке 1982-1984 жылларға қарағанда жоқары болған яғный 1982-1984 жыллары 100 АҚШ долларына келетуғын анықланған товарлар наборы 1990-жылы 118 АҚШ долларына сатып алынатуғын болған.

Баға индекси хәр қыйлы товарлар наборына есапланады. Олардың ишінде көбірек белгилісі бұл тұтыныу бағалары индекси (ИПЦ) болып табылады. АҚШ та (ИПЦ) тұтыныу бағалары индекси 300 тұтыныу товарлары хәм хызметлерине есапланып, бұл товарлар хәм хызметлер пухаралардың күнделікли қолланылатуғын товар хәм хызметлер наборы болып есапланады хәм базар корзинасы деп аталады.

Жалпы миллий өнім баҳасы индекси (дефлятор ВВП) болса бұл мәмлекетимиздеги өндирилген барлық товар хәм хызметлерге есапланып ИПЦ ға қарағанда кеңірек болып табылады.

Дефлятор ВВП тек ғана тұтыныу товарларын емес, ал жер жүзлик базардағы мәмлекет тәрәпинен сатып алынған хәм сатылған товарларда хәм ислеп шығарыу товарларында есапланады.

Төмендеги №2 таблица ВВП баға индекси есаплаудың ең әпиуайы шәртли мысалы көрсетилген.

Таблицадан ВВП баға индекси 1990 жыл ушын

$$I_{\text{ВВП}} = \frac{64}{50} \times 100 = 128 \%$$

Таблицаның биринши колонкасында 4 товар түрин шәртли алғанбыз:

Пицца-тұтыныу товары,

жұмыс-инвестициялық товар

скрепка-хүкімет тәрәпинен сатып алынатуғын товар.

дискет-экспортқа арналған товар.

ВВП баға индекси есаплау 2000 жыл ушын (мағлыұматлар шәртли)

Таблица №2

Товар түрлери	2000жылға базар корзинкасындағы товарлар саны.	2000жылғы базар корзинкасын дағы товарлардың 2000жылғы баҳалары	2000жылғы базар корзинкасы на 2000 жылғы баҳадағы шығынлар	2000 жылға базар корзинкасындағы товарларға 1990 жыл баҳалары	2000жылы базар корзинкасын а 1990 жылы баҳадағы шығынлар(доллар)
---------------	--	---	--	---	--

		(доллар)	(доллар)3х2	(доллар)	5х2
Пицца	2	12	24	5	10
Жұмыс	1	18	18	20	20
Скрепка	1	8	8	6	6
Дискет	1	14	14	14	14
Бағалар Жыйындысы			64		50

2000-жылы көрсетілген 4 товар түрінің өндіріс көлемін 2 колонкада көрсетілгендей 2,1,1 хәм 1 бірлігінде деп аламыз. 1990-жылы көрсетілген 4 товар түрінің бағалары 3 колонкада көрсетілген. 2000 жылы өндірілген өнім көлемі 64 долларға тең болған хәм 4 колонкада көрсетілген 1990 жылы базалық дәуір деп алып 5 колонкада 1990-жылы өндірілген товардың бағасы көрсетиледи. бунда 1990-жылы 4 товар түрі бойынша өндірілген өнім саны өзгериссиз деп қараймыз. 5 хәм 3 колонкалардан көринип турғанындай-ақ 1990-жылы пицца хәм скрепканың бағасы 2000-жылы салыстырғанда төмен, жұмыс бағасы жоқары ал, диска бағасы өзгериссиз қалған. 6 колонкада 1990-жылғы бағадағы 2000-жылғы өндіріс көлеміне шығынлар 50 АҚШ долларын құраған.

Бул факт бизге 2000-жылы өнім көлемі егер баға 1982-жылғы дәрежесінде қалғанда онда 50 долларды құраған болар еді дегенді көрсетеди. 2000-жылғы баға индексін табыу үшін 2000-жылдағы базар корзинкасы құнын (64 доллар) 1990-жылғы бағадағы анықланған товарлар наборы құнына (50 дол) бөлеміз хәм 100 % ке көбейтеміз.

$$\text{ВНП баға индекси} = \frac{2000 \text{ жылғы базар корзинкасы бағасы} \times 100\%}{2000 \text{ жылғы базар корзинкасы бағасы } 1990 \text{ жылғы бағадағы}}$$

Солай етип,

$$2000 \text{ жылғы ВНП баға индекси} = \frac{64}{50} \times 100 = 128.$$

Баға индексін анықлап болғаннан кейін инфляция құбылысында баға өсими тезлиги (теми инфляция) көрсеткіші жүдә әхмийетли. Инфляция тезлигін анықланған жыл үшін былай табыуға болады.Өткен жылдың мысалы 1998-жылдың яғный үйренилип атырған жылдың баға индексінен айырып хәм бул

айырманы 1998-жылдың өткен жылдың баға индексине бөліп, 100 % ке көбейтеміз яғный төмендегі формула түрінде көрсетеміз.

$$T_{\text{инф}} = \frac{Ip1 - Ip0}{Ip0} \times 100 \%$$

Инфляция тезлигин есеплау түсиниклерин болуу ушын бир мысал келтиремиз. 1987-жылы АҚШ та тутынуу товарларына баға индексине 113,6 ға ал 1989-жылы 118,3 ке тең болсын хәм өз гезегинде бул мағлыұматларды формулаға қосып төмендегіге ийе боламыз.

$$T_{\text{инф}} = \frac{118,3 - 113,6}{113,6} \times 100 \% = 4,1\%$$

Инфляцияны өлшеудің тағы бир усылы “70 саны қағыйдасы” деп аталыушы усылы болып , бул усыл инфляцияны санлы өлшеуге мүмкиншилик береді. Анығырақ айтқанда бул усыл баға дәрежесинің 2 мәртебе көбейіуі ушын кететуғын жыл санын тезирек есеплау мүмкиншилигин береді. Бунда 70 саны хәр жылғы инфляция дәрежесине бөлеміз.

Инфляцияның тезлигинің

$$\begin{array}{l} \text{2 мәртебе көбейіуі ушын} \\ \text{кететуғын жыллар саны} \end{array} = \frac{70}{\text{баға дәрежесинің} \\ \text{көбейіуінің хәр жылғы өсими (\%)}}$$

Мысалы: инфляцияның хәр жылғы дәрежесі 3 % ке тең деп алғанымызда баға дәрежесі 23 жылдан кейін (70:3) 2 мәртебеге көбейеді екен. Егер 8 % инфляция жағдайында баға дәрежесі 9 жылдан кейін (70: 8) 2 мәртебеге өседі деген сөз.

Соны айтып өтиу керек, “70 саны қағыйдасы” бәрқулла қолланыла бермейді, тек ғана хәқыйқый ВВП яғный бизиң жеке аманат сақлауымыз 2 мәртебеге көбейіуі ушын қанша уақыт талап етилиуін билиу керек болғанда ғана қолланылады.

Баға индексинің бір неше түрі бар. Соның ишінде дизбекли баға индексине хәм базалық баға индексине тоқтап өтеміз.

Дизбекли баға индекси үйренип атырған дәуири баға индексине өзинен алдынғы дәуирдин баға индекси салыстырылады. Мысалы ушын төмендеги таблицаны келтиремиз.

Базалық индексте есапланған баға өсими бул үйренилип атырған дәуирдеги бағаларға дәуирдеги бағаларды базалық дәуирдеги бағаларға салыстырғаннан келип шығады. Таблицалардан көрип турғанымыздай-ақ апрельде базалық индекс 195,6 % ти қураған $(1,15 \times 1,26 \times 1,35)$

Дизбекли индекстеги баға өсими.

Айлар	өсим(индекс), % те	Коэффициенттеги өсим
Январь	100	1
Февраль	115	1,15
Март	126	1,26
Апрель	135	1,35
.....		

Базалық индекстеги баға өсими.

Айлар	өсим(индекс), % те	Коэффициенттеги өсим
Январь	100	1
Февраль	115	1,15
Март	126	1,45
Апрель	135	1,96

Инфляция қубылысын өлшегенимизде биз бул затлардың размерлериниң өсип кеткенлигин емес, ал оларды өлшейтуғын өлшем бирлик параметрлериниң кемейгенин умытпауымыз керек. Товар хәм хызметлерди бағалай отырып сол өлшем бирлик қуны өзгерип кеткенлигин умытпауымыз керек.

Мысалы 1998 жылы апрельде Нөкис қаласында 2 комнаталы квартира бағасы 200 мың сум болған болсын, 1999-жылы апрельде 300 мың сум болған. Бунда 2 ханалы квартираның ҳақыйқый қуны 1999-жылы 1998 жылға қарағанда асып кеткенлигин емес ал, 1999-жылы 300 мың сум табыўға кеткен қәрежетлер 1998-жылғы 200 мың сум табыўға кетен қәрежетлерге тең екен.

Ўзбекистанда инфляция қубылысын анализлегенимизде айланыстағы пул қаржылары ҳам баҳа динамикасының өз-ара тәсири баҳа либерализациясының басына тең болып бара баслаған. Инфляцияға пул массасының өсип барыў барған сайын тәсир етип барған. Усақлап сатыў ҳам көтере сатыў баҳаларының өсиўи орайластырылған кредитке талаптың асыўына алып келген ҳам бул пул массасының көбейиўине алып келеди. Солай етип баҳа өсиўиниң нәтийжеси пул массасының өсиўине тикеллей тәсир еткен.

Мәмлекетлик органлардың финанслық сиясаты бул дәўирде халық хожалығының базалық ҳам үстем тармақларын қоллап қуўатлаўға ҳам раўажландырыўға бағдарланған еди. Мысалы, мәмлекетлик инвестицияның көпшилиқ көлеми топливо-энергетикалық комплексти, алтын өндириўди, қайта ислеўш санаатты, турақ жай қурлысын, жерлердиң мелиорациясын ҳам экспортты кеңейттириўге беккемлеўге ҳам раўажландырыўға бағдарланған еди. Бундай сиясат реформалардың биринши этапына халық хожалығының бул әҳмийетли тармақларын структуралық қайта қурыў зәрүрлигинен келип шықты.

Ўзбекистанда инфляцияның ең тийкарғы дереги пул массаның көбейиўи болып табылады. Себеби кәрханалар ҳам жеке адамлар товар ҳам хызметлер ушын көп сандағы пул усыныў мүмкиншилигине ийе болады ҳам басқа өсимин тезлеттиреди.

Инфляция механизминиң дурыс түсиниў ушын ҳам ҳүкимет инфляция менен гүрести дурыс алып бара ала ма, өзиниң орынсыз сиясаты менен оны тереңлестирип жибере ме, буларды дурыс түсиниў ушын пулдың экономикалық концепциясын тийкарын түсиниў керек. Бул ҳаққында Нобель сыйлығы лауреаты экономист Милтон Фридмен былай көрсетеди.

“Инфляция-ҳәмме жерде, бәрқулла-пул қубылысы” Оның жоқары тезликте болыўы бул ҳүкиметтиң айланыстағы пул массасының үстинен тексериўди жиберип қойғанлығын көрсетеди. Инфляция товар өндириўге қарағанда пулдың айланысқа шығарылыўы көп болғанда келип шығады екен.

Айырым экономистлер инфляцияны айланыстағы товардың көбейіп кетиуінен деп емес ал, товардың жетіспеушілігінен деп түсінеди. Бул пикирге биз қосыла алмаймыз. бул еки құбылыс та инфляция дерегі болып табылады.

Мысалы: Россияда 1992-жылы бир жыллық өндирис көлеми 20% ке қысқарған, ал бағаларда айланыстағы сол пул санының сақланған жағдайда 20% ке өсірилиуі керек еді. Хәқыйқатында да буның орнына 1992-жылы Россияда бағалар 100%ке жоқары секирип өсип кеткен. Буннан көринип турғанындай-ақ бундай баға өсимин 20% ке өндирис көлеминің қысқарғаны менен түсиндирип болмайды. Пул массасының көлеми өндирисин анализлегенимизде 1992-жылы оның 100%ке өскенлигин көремиз. Сонлықтан да төмендеги жуўмаққа келе аламыз;

Инфляция товар қытшылығы нәтийжесинде емес, ал пулдың көплек айланысқа шығарылыуы нәтийжесинде болған.

Хәзирги ўақытта көпшилик мәмлекетлер экономикасында айланысқа шығарылатуғын пул санын хұкимет шешеди. Хәр бир мәмлекет өзинің миллий валютасына ийе (айырым мәмлекетлерден басқа) хәм оның үстинен тексеріўди хұкимет хәм ол мәмлекеттиң Орайлық банки өткизеди. Хұкимет хәм Орайлық банк көплеген финанс операцияларын ретлестириуі нәтийжесинде мәмлекетти инфляция дәрежесинде ретлестириўге умтылады. Хұкимет хәм Орайлық банк айланысқа қанша сандағы пул банкнотларын шығарыўды шешкени менен, бул банкнотлардың турақлылығын, яғный олардың өзинің қалтасында қалдырылыўды яки товарлар хәм хызметлер сатып алыў, банк счётына салыў, бағалы қағазлар сатып алыў арқалы банк системасына қайтарыўды халық шешеди.

Халықтың бул шешими хұкимет хәм Орайлық банктің хәрекеті менен экономикадағы пул массасы көлемине тәсир етеди.

4 . Инфляция ақыбетлери

Инфляция социаллық ақыбетлерге алып келеди. Инфляция номинал хәм ҳақыйқый ис ҳақының өсиўиниң товар хәм хызметлер баҳасының өсиўи тезлигинен арқада қалыўына тийкарланған. Инфляциядан зиянды белгиленген доходтағы барлық адамлар көреди.

Инфляция номинал процент ставкасын көтереди, миллий валютаның алмаслаў курсың төменлетеди. Нәтийжеде миллий пул бирлигиниң сатып алыў уқыплылығы төменлейди. Нәтийжеде халық хәм хожалық субъектлери өзлериниң миллий пулларын “қаттырақ”, “күшлирек”, валютаға, яғный сатып алыў уқыплылығы жоқарырық, турақлырақ валютаға алмаслаўға тырысады.

Инфляция доходлардың қайта бөлистирилиўине хәм миллий өним көлемине тәсир етеди. Бул тәсирлерди түсиниў ушын номинал доход хәм реал доход айырмашылығың дурыс түсиниўимиз керек.

Номинал доход - бул, адамның ис ҳақы түринде рента, процентлер хәм пайда түринде алатуғың пуллары саны.

Реал доход - бул, номинал доход суммасына сатып алыўға болатуғың товарлар хәм хызметлер саны менен анықланады.

Демек, номинал доход баҳа дәрежесине қарағанда тез өссе, онда бизиң реал доходымыз көбейеди хәм керисинше. Реал доходты өлшеўди төмендегише көрсетиўге болады.

$$\text{Реал доход өзгериси(\%)} = \text{номинал доход өзгериси(\%)} - \text{баҳа дәрежеси өзгериси(\%)}$$

Солай етип, номинал доход 10%ке өссе, ал баҳа дәрежеси 5% ке өссе, онда реал доход 5%ке өседи екен, хәм керисинше, яғный баҳа 10% ке өссе номинал доход 5% ке өссе, онда реал доход -5% ке кемейеди екен.

Инфляция күтилген ямаса күтилмеген болыўына қарап, доходларды қайта бөлистириўге тәсир етеди. Күтилген инфляция жүз бергенде адамлар инфляция ақыбетлерин азайттырыў ушын алдыннан илажлар көрип қойыўы мүмкин. Инфляция белгиленген доход алыўшы адамлар группасының доходларын азайттырып, ал

басқа адамлар группасының доходларын көбейттиріп, ұлыма доходларды қайта бөлістереді.

Инфляциядан утысты фирма басқарыушылары хэм басқа пайда алыушылар көриуі мүмкін. Егер таяр өнімге баха оның ресурсларына қарағанда тезирек өссе, онда фирма қәрежетлерине қарағанда пулдағы фирмаға келип түсиуі тезирек тезлик пенен болады. Сонлықтанда, пайда түриндеги айырым доходлар инфляция толқынынан озып кетеди.

Инфляциядан әсиресе белгиленген доходағы пухара халық үлкен зыян көреді. Мысалы: белгиленген доходқа жасаушы бир адам 10 000 сум нақ пулды өз зәрүрлигине сақлап қойды десек, бир жылдан кейин бул сумманың ярымына жақыны өзиниң реаль қунын жойтқан болар еди, яғный бир жылдан кейин бул 10 000 сумына азғана муғдардағы товарлар сатып ала алады.

Нәтийжеде инфляция ақыбетлери әсиресе пенсионерлер, студентлер хэм көп балалы хожалықлардың турмысына үлкен зыян келтиреді. Сонлықтанда, инфляция индекси жоқары болған дәуирде пулды бос услап турмастан хәрекетке түсирген мақсетке мууапық.

Инфляция аманат сақлаушылардың аманатын азайттыруы мүмкін. Егер инфляция дәрежеси аманат пулларының процент ставкасынан жоқары болса, онда аманат пулларының қуны пәсейеди. Мысалы, А хожалығы 10 000 сумды халық банкине 6 % лик ставкада аманатқа тапсырды дейик. Бирақ, инфляция 13 % ти қураса, онда бул 10 000 сумлық сатып алыу ұқыплылығы 9380 сумға төменлейди. Бул хожалық яғный пул салыушы (вкладчик) жылдың ақырында 10600 сум алады. $(10000 \text{ сум} + 600 \text{ сум проценти менен})$ Бул 10600 сумның 13 % инфляциясын айырып таслағанымызда, сонда 10600 сумнан реал қуны барлығы болып 9380 сумды қурайды $(10600:1,13)$. Демек, жоқарыдағы мысалдан көринип турғанындай-ақ, инфляция уақтында аманат сақлау ислерине исеним азаяды.

Инфляция сондай-ақ дебиторлар хэм кредиторлар арасында доходларды қайта бөлістереді. Әсиресе алдыннан күтилмеген инфляция дебиторларда кредиторлар есабынан усыныс келтиреді.

Мысалы: банктан 100 000 кредит 2 жылға алдық дейік. Бул дәуірде баханың улыўма дәрежеси 2 мәртебе өссе, онда бизиң төлейтуғын 100 000 сумымыз алдынғы сумның тек ғана ярымына тең болған сатып алыў уқыплылығына ийе. Инфляция нәтийжесинде бул суммаға кредит алған ўақыттағы сатып алыўға болатуғын товардың ярымын ғана сатып алыў мүмкин.

Солай етип, инфляция ақыбетинде кредит алыўшылар “қымбат” пуллар алады, ал оны «арзан» пулларда қайтарады. Соның ушында инфляция индекси жоқары тезликте болып атырған ўақытларда кредит алыў пайдалы, кредит бериў зыян болып табылады.

Тағы бир тоқтап өтетуғын нәрсе инфляция тез тезлик пенен өсип баратырған ўақытта пулларды үй-жай қурлысына яки жай сатып алыўға жумсаған пайдалы болып табылады.

Егер инфляцияның адамлар алдынан көрип билсе, онда оның ақыбетлери онша аўыр болмаған болар еди. Себеби, адамлар баха дәрежесиндеги өзгерислерди есаплап өзлериниң номинал доходларын ретлестириў мүмкиншилигине ийе болар еди. Инфляцияның ең қызық жери де оны алдыннан болжап, алдыннан анықлап билмеўшиликте.

Мысалы, банк заемщикке 5 % ставкасына 100 Доллар ссудаға берди, жыл ақырында ол 105 доллар алыўы керек. Бирақ инфляция индекси жыл даўамында 6 % болған болса, онда бул 105 доллардан сатып алыў уқыплылығын 99 долларға түседи. Ҳақыйқатында кредитор ссуда алыўшыға оның пулынан пайдаланғаны ушын 1 доллар төлеген болады, ал ҳаслында кредиторға қарыздар пулынан пайдаланғаны ушын төлеўи керек.

Егер кредитор инфляцияны алдыннан болжап билгенде, онда процент ставкасын 6 % емес, ал 11 % ке көтерсе, онда жыл ақырында 111 доллар алған болар еди яғыный бул 111 доллардың сатып алыў уқыплылығы 105 долларға тең. Бундай жағдайда кредитор өзиниң пул пайдаланыўға бергени ушын 5 доллар яғный 5 % пайда алған болар еди.

Бул жоқарыдағы мысаллардың барлығы жоқары процент ставкасының инфляция себеби емес, ал инфляция ақыбети екенлигин көрсетеди.

Хәр бир хожалық доход алыўшы хәм қозғалмас мүлк ийеси болып табылады, бул жағдай инфляцияны жумсартады. Мысалы, хожалық белгиленген доход алатуғын болса, оның реал қуны инфляция ақыбетинде азаяды. Усы хожалық соның менен бирге жер хәм жайға ийе болса, онда инфляция ақыбетинде олардың баҳасы артады.

Көпшилик хожалықлар бир ўақытта инфляция нәтийжесинде утады хәм утылады.

5. Өзбекстанда инфляцияға қарсы сиясат.

Қатаң пул сиясаты жағдайында пул айланысын территориялық ретлестириў үлкен әҳмийетке ийе.

Өзбекстанда хәр бир область өз бюджетине ийе. Ол бюджеттен айлық стипендия, пенсия хәм басқа да төлеўлер төленеди. Төленген пуллар айланысқа товар хәм хызметлер сатып алыў жолы менен қайтыўы керек, яғный бул пулларға сәйкес келетуғын товар хәм хызметлер усынылыўы тийис ямаса талап хәм усыныс теңсалмақлылық жағдайында болыўы тийис.

Айырым жағдайларда берилген пуллардың бәри банклерге қайтпайды. Себеби усыныс жетерли сапада емес. Сонлықтан да, халықта қалдырылған талап пайда болады (отложенный спрос). Нәтийжеде қосымша нақ пул талап етиледи хәм пул эмиссиясына алып келеди.

Пул эмиссиясын қысқартыў ушын төмендеги есаплаўларды көрип шығыўымызға болады.

$$\Theta = P - S$$

Θ - Эмиссия

P - усыныс

S - талап

Егер $P > S$ болса эмиссия болмайды. $P < S$ болса эмиссия көбейеди.

Енді талап хәм усынысқа тәсир етиўши факторларды көрип шығамыз.

Талапты S төмендегише тарқатамыз.

$$S = S_1 + S_2 + S_3 + S_4 = \sum_n^1 S$$

Бунда S_1 – ис ҳақы S_2 - стипендия S_3 - пенсия хәм пособиялар S_4 - басқада төлеўлер.

Ал усынысты

$$P = T + U$$

T -товарлар массасы, U -хызмет көлеми. Егер $S > P$ жағдайында төмендеги илажларды әмелге асырыў керек.

- 1). Товарлар сапасын хәм көлемин көбейтириў ушын өндиристи қайтадан көрип шығыў хәм қайтадан қуралландырыў.
- 2). Керекли базар хызметин қалада хәм аўылларда өсириў.
- 3). Халық аралық туризм тармағын раўажландырыў.
- 4). Қозғалмас мүлклерди сатыў бойынша аукционларды кеңнен қолланыў:
 - а) пайдасыз өндиристи
 - б) тамамланбаған қурылыс объектлерин
 - в) Автомототранспорт
 - г) Сельхозтехника
 - д) аўысық үскенелер
- 5) жер участкаларын сатыўға усыныў.
- 6) Фонд биржаларында акция сатыўды шөлкемлестириў.

Инфляцияға қарсы сиясатты алып барыў ушын узақ мүддетли хәм қысқа мүддетли илажларды өткериў керек. Узақ мүддетли сиясатқа төмендегилер киреди:

1. Күнделикли талапты асырыўшы халықтың инфляцияны күтиўин умыттырыў мәселеси. Буның ушын халықтың исенимине ерисип, хұкимет избе-изликте инфляцияға қарсы сиясат өткизеди.

Өндиристи жеделлестиреди, монополияға қарсы илажлар өткереді, баҳаны либерализациялайды.

2. Салық системасын жетилистиріуі хәм мәмлекеттиң шығынларын азайтыуі есабына бюджет қытшылығын қысқарттырыуі бойынша илажлар.

3. Пул айланысында илажлар өткеріуі, соның ишінде пул массасы өсимине шегара белгилеуі.

4. Инфляцияның раўажланыуына сыртқы фактордың тәсирін нейтрализациялауі.

Қысқа мүддетли инфляцияға қарсы сиясат - инфляция тезлигин азайттырыуға бағдарланған:

1. Товар хәм хызметлер өндирисин жетилистиріуі есабына талаптар жыйнағын көбейттирместен усыныслар жыйындысын кеңейттиріуі.

2. Қамсызландырыуды хәм аманат сақлауды жетилистиріуі.

Инфляцияға қарсы сиясатқа байланысly инфляция менен гүрес қәрежетлери саўаллары турады. Инфляцияға қарсы гүрес халық хожалығында айтарлықтай жоғалтыуларға алып келиуі мүмкин, яғный жумыссызлықтың өсиуине, өндиристиң төменлеуине алып келиуі мүмкин.

Айырым есаплаулар бойынша инфляцияны 1 % ке пәсейтиуі жумыссызлықты 2 % ке өзиниң тәбийғый дәрежесинен көтериуіге алып келеди. Хәм усы ўақытта ҳақыйқый жалпы миллий өним 4 % азаяды.

Усындай жағдайлардың барлығын есапқа алған ҳалда Өзбекстан Республикасы өзиниң пул-кредит сиясатын әмелге асырмақта хәм ақырғы жылларда айтарлықтай макроэкономикалық турақлылыққа, өндирис көлеминиң өсимине, миллий валютамыздың турақлылығына еристи.

Кредит формалары хәм түрлери. (лекция)

Пулдан шийка избе-изликте адамзаттың ең бир әжайып ашқан жаңалақларының бири кредит болып табылады.

Хожалық хәм жеке талаптарды қанаатландырыуға кететуғын ўақыт кредит жәрдемінде қысқартылады.

Қарыз алыушы кәрхана қрсымша қаржылар есабына өзiнiң ресурсларын көбейттиредi, хожалығын кеңейттиредi, өндирис жетискенликлерин тезлестиредi

Кредит экономикалық раўажланыудың ажыралмас бир бөлеги болып табылады.

Кредиттен ири кәрхана бирлеспелер хәм киши өндирис кәрханалары, аўыл-ххожалық кәрханалары хәм мәмлекет тәмийнат сондай-ақ, пухараларды қоллана алыу мүмкиншилигине ийе.

Кредит бериушилер яғный бос ресурсларға ийе органлар оларды заемшикке бериу арқалы ғана олардан қосымша пул қаржыларын алыу мүмкиншилигине ийе. Кредит хаққында көплеген қәнигелер хәр қыйлы пикирлерге ийе...

Кредиттиң келип шығуын алмаслау солар арасынан излеуимиз керек.

Кредит қатнасықларының раўажланыуы хәм пайда болуының экономикалық тийкары кругоборот хәм оборот қаржыларында болады.

Кругообороттың биринши басқышлары пул формасында өндирискеө киреди яғный пул қаржыларына үндирис қаржылары алынады.

Екинши басқышқа таяр өним шығарылады, яғный өндирис формасынан товапр формасына өтеди. Бунда қайтадан өндирилген пул қосылады.

Үшинши басқышқа таяр өним сатылады яғный товар формасынан пул формасына өтип таза доход қалады.

Қаржылардың хәрекетi бар формасынан басқа формасына өтиуi менен тоқтап қалмастан бул процесс қайталана бередi.

Капитал кругоборотты бәрқулла бирдей бола бермейди. Бул процессти хәр бири өзiнiң айырмашылықтарына ийе.

Кругоборот процесинде келип түсиуi хәм шығын пайда пайда болады, ресурслар хәм оларды қаплау дереклерине талап өзгерип отырады.

Бул өзгерислерди кәрхананың тийкарғы хәм оборот капиталының хәрекетинен бақлауға болады.

Тийкарғы капиталдың хәрекетi процессинде ресурслардың босауын бақлаймыз. Мийнет қураллары өндирис процессинде узақ уақыт қолланылады олардың қун таяр өнимге бөлектенип өтиледi. Тийкарғы капиталдың пул формасында әсте ақырынлық пенен тиуклениуi кәрхана есабында бос пул қаржыларын жыйнайды.

Кәрхана анықланған сумманы жыйнағаннан кейин ғана тазасын алыу мүмкин.

Бул процесс айырым кәрханаларды бос пул қаржыларын пайда етсе айырымларында жетиспеушиликке алып келеди.

Бундай жағдай оборот капиталы жәрдеминде де келип шығады. Мысалы өнди́рис уақты менен өнгим айланысы уақытқа сәйкес келмеуі жағдайларында анық көрінеді.

Кругооборот хәм оборот капиталының берілген емеслигинен кредит қатнасықтары келип шығады.

Демек, кредит товар пул қатнасығының ең тийкарғы атрибуты болып табылады.

Кредит жәрдеминде жәмийет бириншиден, бос ресурстардың қуры турыуынан қутылады, екіншиден экономиканың үзликсиз рауажланыуына жағдай туудырады.

Кругооборот кредит қатнасықтарының келип шығыуына мүмкиншилик жаратады..

Кредит мүмкнншилиги реаль болыуы ушын анықланған шәрият керек хәм бул шәрт еки бөлимнен турады.

1. Кредит қатнасыушылары кредитор хәм заемщик өз алдына юридикалық субъект болыуы керек.

Бул юридикалық субъектлер миннетлемесінде орынланыуына материаллық кепиллик беріуі керек.

2. Кредитор хәм заемщиктің қызығыушылығы сәйкес келгенде ғана кредит зәрүрли болып табылады.

Банклар коллективлик кредитор болғаннан заемщиклер ссуда беріу мүмкиншиликлерин анализлеуі керек, кредит шәртнамасының орынланыуын, қаржыларды қайтарыу мүмкиншиликлерин анықлауы керек.

Кредит мазмуны

Кредитті көпшилик уақытларда пул сыпатында қарайды. Кредит хәм пул хәр түрли түсиник ғана емес, ал хәр түрли қатнасықлар.

Кредит қатнасықтарының пул қатнасықтарынан айырмашылығы қатнасыушылардың айыфрмашылығы болып табылады.

Пул сатыушы хәм қарыздар арасындағы қатнасықларды қолланылады. Кредит қатнасықтарына кредитор хәм заемщик қатнасады хәм хәрекетинің қайтымлылығы бойынша айрықша қатнасықлар пайда болады. Қун кредитордан заемщикке өтеді хәм анықланған уақыттан кейін өзинің ийсине қайтады.

Кредиттің пулдан екінши айырмашылығы товарды кредитке сатып алғанда көріледі. Бунда төлеу қуралы болып хәм кредит хәм пул қатнасады. Пул төлеу уақтында өзинің мазмунын көрсетсе, кредит төлеуді кейінге қалдырыуда көрінеді.

Кредиттің пулдан үшінши айырмашылығы тутынуу қунының хәр түрлилиги болып табылады. Пул барлық товарлардың улыума эквиваленти

болып табылса, кредит кредит қатнасыушыларының ұақтында талаптарына қанаатландырады.

Кредиттің пулдан төртинши айырмашылығы оның ҳәрекеті даўамында көринеди.

Кредит мазмунын ашып көрсетиўде исеним көрсеткиши жүдә әҳмийетли болып табылады. Кредит қатнасықлары тийкарғы исеними деп қарайды.

Көпшилик баркирлер исеним көрсеткишине итибар бермеўи керек, сонлықтанда кредит кепиллиги ҳәм кредит гиреўи зәрүрли деп есаплайды.

Кредит сөзи-өзи credere латын сөзи болып, исеним дегенди аңлатады.

Кредит структурасы

Кредит структурасы бир-бири менен байланыслы элементлерден турады. Бундай элементлерге кредит қатнасықларының субъекти киреди.

Олар кредитор ҳәм заемщик. Кредит структурасын төмендегише болады



Кредит ҳәрекеті басқышлары

Кредит ҳәрекетиниң басқышларын төмендегише көрсетиўимизге болады.

$$P_k - P_{k3} - I_k \dots V_p \dots V_k \dots P_{kc}$$

Бунда P_k - кредиттің жайластырылыўы

P_k - кредиттің заемщик тәрәпинен алыныўы

I_k - кредиттің қолланылыўы

V_p - ресурслардың босаўы

V_k - ўақытша қарызға алынған қунның қайтарылыўы

P_{kc} - кредит формасындағы жайластырылған қарызлардың кредитор тәрәпинен алыныўы

Кредит функциялары хәм ыызамлары

1. Кредитт функциялары
2. Кредит ыызамлары

Функция- сөзи латын тилинен алынған болып исполнение дегенди аңлатады.

Функция кредиттің мазмунның көриниси болып табылады.

Кредиттің биринши функцияға оның қайта бөлистириўшилиқ функциясы. Кредитор заемшикке товар-материаллық ўақтынша пайдаланыўға береді хәм пул қаржыларын енгизеди. Бул еки жағдайда да заемшиклер ҳәр қыйлы объектлер боолып табылады. Бул объектлер территориялық бөлгидке хәм тармақлар арасында бөлиниўи мүмкин.

Кредиттің қайта бөлистириўшилиқ функциясы арқалы тек ғана өндирис қураллары хәм тутыныў предметлери емес, ал жалпы өним қайта бөлистирилген.

Тағыда тек ғана өндирилген жалпы өним емес ал, жәмийеттің миллий байлығы қайта бөлистириледі.

Кредиттің еки функциЯлы ҳақыйқый пулларды кредит операциялары менен алмасыўға қәдирлиги болып табылады.

2.
 1. Кредит ыызамының тийкары оның хәм әмелге асыўы болып табылады.
 2. Кредиттің толық қайтымлылығы
 3. Кредиттің мүддетлилиги
 4. Төлемлилиги

Кредит формалары хәм түрлери

1. Кредит формасы
2. Кредит түрлери

Кредит формалары оның структурасы хәм кредит қатнасықларының мазмуны менен тығыз байланысly.

1. Кредиттің товар формасы (мысалы мүлкти арендаға алғанда товарды кредитке сатқанда прокатқа бергенде көринеди)
2. Кредиттің пул формасы бул тийкарғы формасы болып табылады.
3. Кредиттің аралас формасы

Кредитордың кимлилигине қарап кредит төмендеги қаржыларға бөлинеди,

1. Банк кредити

2. Халық-аралық кредит
3. Мәмлекетлик кредит
4. Коммерциялық кредит
5. пухаралық кредит

Булардан да басқа заемщиктің кредитті қолланыў мақсетке қарап төмендеги түрлерине бөлинеди.

1. Өндириллик кредит
2. тутыныў кредит

Кредит төмендеги юелгилери бойынша классификацияланады.

- қайта ислеп шығарыў стиадасиясында қатнасыўы
- тармақлары
- объектлери
- тәмийнлениўи
- мүддети
- төлемнің дәрежеси

Кредитті тармақлар бойынша бөлгенде мысалы санаат кредити, аўыл-хожалық кредити, саўда кредити ҳәм т.б.

Кредитті мүддети бойынша төмендегише бөлемиз.

1. Қысқа мүддетли кредит 1 жылға шекем
2. Орташа мүддетли кредит
3. Узақ мүддетли кредит

Тема Банк системасы түсиниги ҳәм элементлери (саат лекция)

Банк тизими ҳәр қандай түрдеги экономиканың орайлық тизимин пайда қылыўшы болып есапланады. Банк тизими ўақтыншалық бос турған пул қаржыларын аккумуляция қылыў функциясын әмелге асырады. Банк тизиминиң қанаатландыралы исинен экономиканы мәмлекеттеги экономикалық өсиў байланысы болады.

Банк дизими түсиниги биринши нәўбетте Банк ҳәм дизим түриндеги пайдалы дүзилмелерди пайда қылыўшы түсиниклерди анықлаўы талап етеди.

Банк не? Деген сораў алдыннан қаралғанда әпиўайы есапланады, бирақ ол әпиўайы түсиниктен ибарат емес. Халық арасында банк бул-пул омбори деген түсиник пенен жүреди. Хәқыйқатында да болса банктің халық хожалығындағы толық орнын көрсетиў мүмкин емес. Бирақ жәнеде кеңирек мәнисте банк түсинигин билиў ушын түсиниктің түрли қарасларын үйрениў талап етиледі.

Ўзбекистон Республикасы қызымларына тийкарланып банк коммерциялық орын болып, физикалық ҳам ҳуқықый тәреплердин бос турған пул қаржыларын жалып етиў ҳам оларды өз атынан төлеўилик, мүдеттилик, қайтып бериў шәрти тийкарында жайластырыў оперцияларын ҳам басқа операцияларды орынлайды.

Айырым әдебиятларда банк-бцл кәрхана ддеп ҳам түсиник бериледи. Мәлимки лоса керек банк яхлит алынған кәрхана сыпатында ислеп шығарыў процессин әмелге асырмайды. Коммерциялық банклердин ис-хәрекетин кәрхана ислерине усы тәрептен уқсастыў мүмкин, коммерциялық банклери ҳам кәрханалары өз ислерин, өз дәраматын көбейттириўге ҳам усы тийкарда бириншиден, өз тийкарлары-акционерлердин пайдасын, екншиден өз клиентлериниң мәплерин сақлап қалыўын тәмийнлеўден ибарат.

Коммерциялвқ банклерди бизиң пикиримизше йәпиўайы кәрхана емес, арнаўлы кәрхана деп қараў зәрүр. Себеби, коммерциялық банклердин ссуда капиталы хәрекетин әмелге асырады ҳам усы тийкарда өз акционерлерине, пайшыларға пайда алыўы тәмийнленеди.

Коммерциялық банклери банк дизиминиң зәрүр буўыны болып, кредит ресурсларының тийкарғы бөлеги усы банклерде жыйналады ҳам бул банклер ҳуқықый физикалық тәреплерге өз хызметлерин көрсетеди.

Банклер -товар -пул хожалығының ажыралмас атрибуты болып есапланады. Тарийхтан булар избе-из раўажланып келди. Соның ушын қымбат баҳалы пул формасының айналысының басланыўы банк исиниң басланыўы деп есаплаў, ҳамде банк ислериниң раўажланыўындағы жетерли барқулла экономикадағы товар-пул қатнасықларының раўажланыў дәрежесине сәйкес келген.

Банклер -финанслық базардың пайдалы тизиминиң бир бөлеги болғаникредит қурылысы болып, физикалық ҳам юридикалық тәреплердин ўақтыншалық бос турған пул қаржыларын жыйнаў, жәмленген қаржыларды өз атынан қайтарып бериўилик, мүдеттилик тийкарында бериў ҳамде клиентлердин тапсырыўына көре, төлеўлерди әмелге асырыў ўазыйпаларын әмелге асырады.

Бул банктиң қәдеми белгилери болып, олар тийкарында тарийхан банклердин қәлиплесиўиндеги үш тийкарғы бағдар өзінде көринеди. Мәлим бир шәртлер тийкарында усы бағдарларға ширкетлердин өзлерине тапсыпырлған пул қаржыларын сақлап бериўши тәмийнлеў ислерине, ссудкурлик кредитлерди, кейин олардың коммерциялық кредите айланыўы, алмастырыў мекемелердин есап-китап ҳам валюта менен ислерине мүмкпн. Хәқыйқатында да болса соңғы бағдар бул кәрханаларға ат бериў ушын тийкар болып хызмет етти.

Көплеген мәмлекетлердің ыызамлы актилеринде банк түсиниги-жамғармаларды қабыл қылыўшы, есап-киапларды әмелге асырыў ҳәм қысқы мүддетли кредитлер бериўши кәрханалар. Бирақ банктің бирден=бир улыўма қабыл қылынған түсиниги пайда емес. Мәселен, Францияда 1984-жылдан баслап кредит пайда шөлкемлестириўшилери арасында парықлар киритилген болып, кредит олар төмендегилерден ибарат. Кредит шөлкемлестириўшилер еки топарға бөлінген, биринши топар кредит шөлкемлестириўшилерине талап етип алғанға депозитлерди ҳәм еки жылға шекем мүддетли депозитлерди қабыл қылыў ҳуқықына ийе болған, ҳәмде бул ҳуқықтан азат кредит шөлкемлестириўшилери.

Уллы Британия ҳүкимети 1979 жылдан банклер ҳәм басқа кредит шөлкемлестириўшилери ҳәмде лицензиялы депозит шөлкемлестириўши парықлаўға яғный оларды өз-ара ажыратыўға ҳәрекет қылды. Лекин ең басынанбаслап институтларды барлық мүмкин болған шеклеўлерди әмелге асырыўға ҳәрекет қылды. 1986 жылдан болса бул дизимнен ҳақыйқатында да ўазы кешиўлелерине туўры келди, себеби бул дизим нәтижесиз бәлким кредит тизими ҳәм финанслық базарлар үстинен Орайлық банк қадағалаўлары әмелге асырыўдан исенимсиз, тийкарсыз ҳәмде қолайсызлықлар алып келди.

Өзбекстанда коммерциялық банклерди жаратыў ҳәм ис көрсетиў Өзбекстан Республикасының 1996-жыл 25-апрельда қабыл қылынған «Банклер ҳәм банк ислери ҳаққында» ғы ыызамға тийкарланып ис алып барылады. Усы ыызамға тийкарланып банк-бул коммерциялық кәрхана болып, банк ислери деп есапланатуғын төмендеги ислер түрлерин әмелге асыратуғын юридикалық тәреплер.

-юридикалық ҳәм физикалық тәреплерден аманатлар қабыл қылыў ҳәмде қабыл қылынған қаржылардан тәўекел қылып кредит бериў яки инвестициялаў ушын пайдаланыў

- төлеўлерди әмелге асырыў

Банктің анық пайда болған санасы жоқ. Банк ислери яки бул муғдарда раўажланыўы Италияда, Грецияда, Мысрда ҳәм бамқа мәмлекетлерде жаңа дәўирге шекем дизимнен өткен. Бирлемши банклер теңгелери сатыў, сатып алыў, алмастырыў, мүддетли келгенге мәжбүриятларды әмелге есапқа алыў, ипотека ҳәм ломбард операцияларын, дәлалатнамаларын дүзиў ҳәмде басқа операцияларды әмелге асырған. кейиншелик болса өз клиентлериниң қараларына тийкарлапнып кредитор есап-китаплар ҳәм басқа операцияларды әмелге асырыў басланады.

Ислеп шығарыў ҳәм айланыстың өсиўи қатнасықларында барлық мәмлекетлерде банклерди әҳмийети көтерилди. Жоқарыда көрип өтилген функцияларға жаңалықларп, мәселен процент келтиретуғын капиталды басқаоыў функциялары қосылды.

Сондай етип банклер-бул кредиттиң раўажланыўы натийжеси. Соның ушын кредит банкке қарағанда тийкар болып есапланады.

Банклердиң тийкарғы мақсети пул қаржыларын кредиторлардан қарыз алыўшыларғап ҳәм сатыўшылардан қарыйдарларға өткезиўде қурал етип пайдаланыў. Банклер менен бир қатарда, базарларда пул қаржыларын өткизиўши басқа финанслық ҳәм кредит-финанслық шөлкемлер инвестициялық фондлар, брокерлер, демир фирмалары ва т.б орынлаўлары мүмкин. бирақ банклер финаслық базар субъекти сыпатында басқа субъектлерден төмендеги белгилери менен ажыралып турады.

Бириншиден, банклер ушын қарыз мәжбүриятлапры еки тәреплеме алмастырылыўы харектерли боп есапланады. Олар өзлериниң мәжбүриятларын қәлиплестиреди ҳәм жалып етилген қарыз мәжбүриятларына, қымбат баҳалы қағазларға жайластырады;

Екиншиден банклер өзлерине юридикалық ҳәм физикалық тәреплер алдындағы белгиленген сумма бойынша шәртсиз мәжбүриятларды алады.

Соны нәзерде тутыў керек, бүгинги күнде анық алынған банк шөлкемлери әмелиятында барлық санап өтилген банк операциялары әмелге асырылмайды яки пайда емес.

Жоқарыда көрип өтилгенлерге тийкарлап айтыў мүмкин, банклерди нормал ислер көрсетиўи ҳәм жасаўы ушын анық тийкарғы ислери топламы пайда болады.

Бундай операцияларға төмендегилер киреди:

- депозитлерди қабыл етиў
- пул төлеўлери ҳәм есап-китапларды әмелге асырыў;
- кредитлерди бериў

Банк мазмунын толық оның функцияларын ашып береді.

Коммерциялық банклердиң экономикалық роли оның ислери шегарасының кең болыўына алып келеді.

Коммерциялық банклер төмендегилерди орынлайды:

-ўақтынша бос турған пул қаржыларын жыйнаў ҳәм оларды капиталға айландырыў!

- кәрхана, шөлкемлер ҳәм халықты кредитлеў;
- айланысқа кредит пулларды шығарыў;
- халық хожалығында есап-китаплар ҳәм төлеўлерди әмелге асырыў;
- финанс-валюта базарында ислеп көрсетиў;
- экономикалық -финанслық хабарлар бериў ҳәм мәсләхәт хызметлерин көрсетиў

Банктиң бирлемши ҳәм тийкарғы функциясы болып, ўақтыншалық бос пул қаржыларын аккумуляция етиў, жыйнаў функциясы есапланады. Аккумуляцияның өзине сәйкес тәреплерин есапқа алыў зәрүр. Банклер бос пул қаржыларын жыйнаў ҳәм оларды капиталға айландырыў функциясын орынлана турып пайда

бос пул дәреметлары ҳәм жамғармаларын жыйнайды. Себеби банклер өзлериниң бөлким басқалардың да ўақтыншалық бос пул қаржыларын жыйнайды. Жәмленген пцл қаржылары банклердиң өзлериниң пайласына емес, бөлким басқалардың да пайдасы ушын пайдаланылады. Жамғарыўшы өз пулларын банкке исенип тапсырғаны ушын мәлим процент есабында дәремет алады. Жәмленетуғын ҳәм қайта бөлистирилтеуғын пуллардың мүлк ҳуқықы бирлемши кредиторда сақланып қалады. Бос пул қаржыдары есабынан ссуда капиталы фонды пайда болад ығм бул процент халық хожалығы тармақларынын кредитлеў ушын ислетиледи.

Банклердиң екинши функциясы-пул айланысы тәртипке салыў функциясы. Банклер түрли хожалық субъектлер арқалы өтитеуғын төлеў айланысының орайлық



сыпатында шығарады. Есап-китаплар тизими арқалы банклер өзлериниң клиентлерине айырбаслаўды әмелге асырыўы, пул қажылары ҳәм капиталды айланыўы ушын мүмкиншилик жаратып береді. Банклер арқалы алынған субъектлер ҳәм бир пүтин мәмлекет экономикасындағы оборот өтеди. Айланысқа кредит пулларды шығаоыў функциясы коммерциялық банклерди басқа финанс институтларынан ажыралып турады. Комерциялық банклер депозит кредит эмиссия қылғаныда, ссудалар бергенинде пул массасы асады ҳәм ссуда банкке қайтарылғанда айланыста пул массасы кемейеди.

Коммерциялық банклер кредит пулларды жаратыўдың эмитенти есапланады. Коммерциялық банк тәрөпинен клиентке берилген кредит оның есап санына өткизиледи ҳәм банктің қарыз мәжбүрияты артады. Клиент бул қаржының мәлим бөлегин нақ пул формада есап санынан алыўы мүмкин. Бул жағдайда айланывста пул массасының муғдары асады. Соның ушын ҳәм коммерциялық банклер ислери үстинен Орайлық банк қадағалаў алып барады.

Коммерциялық банклердің зәрүр функцияларының бири-есап-китаптарды алып барыў. Есап-китаптарды алып барыўда банк клиентлери ортасында қурал болып хызмет етеди. Банклердің бул функциясы қураллық функциясы болып, буған тийкарынан банклердің төлеўлердеги қуралшылығы ислери түсиниледи. Банклер арқалы кәрхана, шөлкемлер ва халықтың төлеўлери өткизиледи. Экономикалық өмир орайында жайласқан банклер бул функциясы арқалы бул хожалық талапларынан келип шыққан жағдайда капиталды мүддети, муғдары ва бағдарлары өзгертириўге имкан алады. Банклердің бу функциясы көбирек қаржыларды өткизиў функциясы сыпатында пайда болады.

Тема Коммерциялық банклер ҳәм олардың ис ҳәрекети (лекция, әмелий)

Коммерциялық банклер және де қымбат баҳалы қағазлар шығарыў ҳәм жайластырыў менен шуғылланыўы мүмкин.

Коммерциялық банклери экономикалық жағдайын қадағалаў, клиентлерге ҳәр қыйлы хабарлар, мәсләхәтлар бериўи мүмкин. Жүдә үлкен өз капиталына ийе болған коммерциялық банклер үлкен инвестор сыпатында шығыўлары, яғный улыўма халық хожалығы раўажланыўына тәсир көрсетиў тутылған қурамын қайта қурыў ислерине араласыўлары ҳәм экономикалық мәселелердің белгилеўлери мүмкин.

Мүлкти басқарыў ҳәм капитал пайда етиўдің үлкен акционерлик ҳуқықый форма атағын коммерциялық банклери алады финанс базарларына қатты тәсир көрсетиўи көплек холдинглер фирмалар ҳәм кәрханалар пайда етиў, сондай-ақ қатнасыўшының түрли формаларын раўажландырыў тийкарында өз ислеирине бирқанша диверсификациялаў мүмкин болады.

Сондай етип банк бул ҳүкимет кәрхана халыққа ҳәм басқа банклерге пуллық ва қымбат баҳалы қағазлар менен түрли операцияларды әмелге асырыўшы хәмде финанслық хызметлери көрсетиўши финанслық шөлкемлер.

Банклер мәлим тәреплер тийкарында ис көрсетеди. Банклерди биринши ҳәм тийкарғы тәрепи бул оларды ҳақыйқый пайда болған қаржылар муғдарында ис көрсетеди. Бул тәреплер банклерди өз қаржылары муғдары берилетуғын муғдары бойынша кредит муғдарына туўры келиўин, бәлким банк активлерин қәсийетлери менен жалп қылынатугын қаржылар қәсийетлерин туўры келиўин тәмийнлеўлери керек. Ен дәслеп бул оларды мүддетлери бойынша сәйкес келиўи. бирақ коммерциялық банкиде көп пайда алыў шекленген. Бириншиден үлкен маржа изинен қуўыў клиентлерден азат етип қалыўы мүмкин, себеби олар өзинен артық үлкен қойылған ставкалы кредиттен ўаз кешиўлери мүмкин, екиншиден банклер аралық шараятында

басқа коммерциялық банклер арасынан бир қадем нәтижелілік ислери ушын арзан кредитлер мирәт етилиуі мүмкін.

Банклердің таянатуғын екінші зәрурий тәрәпи, бул олардың толық экономикалық ғәрезсизлиги болып табылады. Банклер өз ислери нәтижелери ушын өзлери толық ғәрезсиз хәм жууәпкерли. Бул өз нәубетинде банклерди өз қаржыларды жалп етилген пул қаржыларын ғәрезли басқаруы клиентлер хәм жамғармаларды еркин таңлау, дәраматларды басқаруы салықларды төлеу киби хуқықларды береді. Коммерциялық нәзеринен алып қарағанда бийкар жатқан қаржылар болмауы керек. Басқаша етип айтқанда банктің хәмме пуллары барлық қаржылары имкан болғанынша ислеуі керек. Бирақ хақықый жағдай усыннан ибарат болады, қаржылардың бир бөлеги қойылады, ол айланыста кемирек қатнасады яки улыуа қатнаспайды.

Өз-өзинен көринип турыпты бпнк бизнесин алып қарағанда бул тәбийй соның ушын хәм бирлемши хәм екилемши кредитлер салмағы қәншелли үлкен болса пайда хәм соншелли көп келиниуйин билип қойған мақул.

Үшинши тийкарғы тәрәп, бул коммерциялық банклерди өз клиентлери менен қатнасықлары әпиуайы базар қатнасықларына сәйкес көриледі. Банк кредитлерин бериу процессинде базар қатнасықларына таянған ҳалда олардың пайдалылық, риск хәм ликвидлик келип шығады. Банк ислериниң зәрур қақыйдаларынан және бири банк экономикалық кәрхана сыпатында өз қаржысы, нз пайдасы үстинен тәуекел ис тутыуы мүмкін, клиент қаржысы жүзесинен емес.

Банк коммерциялық Хәмме нәрсе клиент ушын хәмме нәрсе оның пайдалы ислеринен тәмийнлеу ушын қағыйдасы тийкарында хәрекет қылыуы лазым. Банктің әмелий ислеринде ең зәрури клиенттиң пайда көриуі, оннан кейинги банктің пайдасы. Коммерциялық банктің клиентлерге қарағанда шериклик қатнасығы өз-ара мәпли қағыйдасына тимйкарланыуы лазым. Банк ушын хәм клиент ушын хәм қатнасықлық тәперинен арттырылған исеним олар ортасындағы шериклик қатнаслары беккемлейди. Жақсы шерик болыуы қәлеген банк өз клиентлерин хызметлери менен тәминйленйи зәрур.

Коммерциялық банклердің төртинши тәрәпи бул олар ислерин қадағалау хәм тәртипке салыуда тек ғана экономикалық усыллардан пайдаланады.

5.2. Егер мәмлекетте жетерли дәрежеде банк ислерин көрсетип атырған банклер, кредит шөлкемлери хәмде экономикалық шөлкемлер пайда болса ол жағдайда банк тизими пайдалылығы хаққындағы гәп жүритсе болады. Усы шараятта банклер хәм кредит шөлкемлери түрли формаларда бғрқулла өз клиентлери экономика субектлери Орайлық банк, басқа органлар, мәмлекет хәкимиятлары хәм мәмлекет басқаруы органлары өз-ара яки жәрдемши шөлкемлер менен байланыста болып турады.

Банк тизими- шөлкемлі дүзілме сыпатында үлкен тизим болып-мәмлекеттің экономикалық тизиміне кіреді. бұл соны билдиреді, банклердің істеріне хәм раўажланыўын іслеіп шығарыў айланыс хәм пайда қылыў менен байланыслы халда көріп шығыў зәрүр. Өзинің әмклий істерінде банклер хожалық өмірін тәртіпке салыў механизмі менен үзликсіз байланыста.

Соның менен бирге банклер салық тизими, баҳа тизими., баҳа хәм дәрамат сиясаты, сыртқы істер экономикалық істер шәртлери менен үзликсіз байланыста болыўы шәрт. Бұл усынан дерек береди мәмлекеттегі сийсий экономикалық өзгеріслер уөп халларда банк тизими менен байланыслы.

Банк тизими-бұл мәмлекет шегарасында тарихан қәлиплескен хәм нызам менен беккемленген кредит шөлкемлеринің істерін көрсетиў формасы. Пул хәм финанс тизими киби банк тизими өзіне сәйкес миллий белгилерге ийе. Усы белгилер усы шегараның географиялық шәртлери хәўа-райы халық миллий дүзилиўи, оларды не менен шуғылланыўы, қоңсылар менен қатнасы, саўда жоллары тийкарында қәлиплеседи.

Банк тизими тек ғана бир мәниге ийе емес. Оны түрлі тәреплери көриў, түрлі жағдайларға қарап топарлаўы мүмкін. мәселен оларды шөлкем дүзилисіне көре институционал сызыў көринсинде көріп шығыў мүмкін. буннан тысқары банк тизимін орынлайтуғын функциялары өз-ара қатнасылықлары, арнаўлы бағдары, орынлайтуғын операцияларға хәм оларды алып шығыўға қарап хәм топарлаў мүмкін.

Коммерциялық банклерди белгилерге қарап төмендегі түрлерге бөлиў мүмкін. мүлкшилик формасына қарап банклер: мәмлекет банкиге, акционер банклерге, кооператив, жеке меншик, аралас мүлкшиликке тийкарланған банкке бөлинеді.

Акционер коммерциялық банклердің жоқары органы-акционерлердің улыўма жыйналысы есапланады. Хәр жылы акционерлердің жыйналысы уставтағы хәм устав капиталындағы өзгеріслерди, жыллық іслери хәм оның нәтижелерін, банк дйәраматларын тастыйықлаў. Банк Кеңеси қурамын сайлаў банкинің киши мекемелерін пайда етиў хәм бийкар қылыў мәселелерін көріп шығыўы мүмкін.

Айырым коммерциялық банклер пайлар есабынан пайда қылыныўы мүмкін. Бұл түрдегі банклердің қатнасыўшылары хәм хуқықый хәм физикалық тәреплер болыўы мүмкін.

Жеке меншик банклер-физикалық тәрептің пул қаржылары есабынан пайда етилген банклер есапланады.

Жайласыў белгисіне қарап коммерциялық банклер халық-аралық республика, район банклеріне бөлиниўи мүмкін.

Орынланатуғын операцияларға қарап коммерциялық банклер-универсал хәм арнаўлы банклерге бөлинеди.

Универсал банклер түрли оперцияларды орынлаў, ҳәр түрли хызметлерди әмелге асырыў қәсийетине ийе болады. Арнаўлы банклер мәлим бағдарларға хышмет көрсетип, өз ислерин усы бағдарларда жетискенликлерге, нәтийжелиликлерге ерисихге бағышлайды. Бундай банклерге тармақларға хызмет көрсетиўши банклер, экспорт-импорт операцияларын алып барыўшы банклер, инвестиция банклери ипотека-замин банклери кириўи мүмкин.

Бүгинги күнде раўажланған мәмлекетлерде пайда болған бапнк тизимлерин шәртли түрде универсал хәм сегментленген түрлерге ажыратыў мүмкин. Соңғы ўақытқа шеккем Германия, Франция, Голландия, Швецария раўажланған мәмлекетлерге универсал банклер сәйкес еди. Ҳәзирде универсал банклер тийкары мәмлекетлерде пайда болған.

Сегментленген банк дөзилмеси коммерциялық хәм банк кредит шөлкемлерине ис жағдайын нызамлы тәрепинен шегаралап қойылыўын билдиреди. Буннан жағдай ҳәзирде АҚШ, Япония. Канади мәмлекетлеринде пайда болып, оларда корпоратив клиентлердин қымбат баҳалы қазақларын шығарыў хәм жайластырыў операциялары менен шуғылланыўшылар мүмкин емес. Бирақ бүгинги күнде АҚШ 1993-жылда қабыл қылынған Гласс-Стегал нызамын бийкар қылыныўы көтилмеке.

Өзбекстан Республикасы Коммерциялық банклери Орайлық банктен лицензияны алғаннан соң мәмлекет қымбат баҳалы қағазлары менен операциялары әмелге асырылыўы мүмкин. Оларға қымбат баҳалы қағазлар менен оперциялар қылыў ушын, төлеў қәрежетлерин функциясын орынлаўшы қағазлар ушын яки пул қаржыларын жамғармаларға хәм банк санларына жалп қылыўларын тастыйықлаўшы қағазлар ушын арнаўлы лицензия алыўлары шәрт емес.

Бүгинги күнде банклерди хәм басқа финанс кредит шөлкемлери арасындағы парықты жойтыўды мәмлекеттеги капитал ҳәрекетин орайласыўшы хәм жамғарласыўы менен байланысly.

Буннан ҳәрекет нәтийжесинде өз-ара жақын хәм уқсас болмаған кредит шөлкемлерин жойтылып кетиўи яки қосылыўы процесин әмелге асырылыўы мүмкин.

Соның менен бирге банклердин универсалланыўы макроэкономикалық элементлерге байланысly. Лекин усы ислер узапқ мүддетти өз ишине алады. Ҳәзирги күнде парықлардың жойтылыўы хәм банклер тәрепинен функционал хәм юридикалық қәсийетлерин бийкар болыўы тийкарынан үлкен коммерциялық банклерде сезилерли дғрежеде әмелге аспақта. Үлкен банклердин универсалласыўы хәм глобал бағдарларының алып барылыўы кишик бинклердин арнаўлы кредит шөлкемлерине яғный мәлим түрдеги

операцияларға сәйкеслескен шөлкемлерге айланыуына себеп болмақта. Бул болса көплеген мәмлекетлерде ис көрсетип атырған көп басқышлы банк тизимине сәйкес қасийет болып есапланады.

Бүгинги күнде банклердің көп болыуы олардың дүзилиуине байланысly. Раўажланған мәмлекетлерге бир яки еки қәдемли банк тизими сәйкес. Бир қәдемли банк дизими варианты мәмлекетте тек бир ғана орайлық банк еле пайда болмаса яки бир орайлық банктен ибарат болса реал пайда болыуы мүмкин.

Цивилизация дәрежесиндеги базар экономикасы шараятында еки қәдемли банк тизими бар. Бунда биринши банк мәмлекет қарызын басқарыу ушын усыллардан пайдаланылады.

Орайлық банк -банк тизими пайда болған барлық мәмлекетлер пул-кредит дизиминиң тийкарын пайда қылады. Орайлық банктің финанс базарындағы орны мәмлекетте базар қатнасықларының раўажланыу дәрежесине хәм қасийетине байланысly.

Өз нәўбетинде еки қәдемли банк тизимин қәлиплестириу тийкарғы мәселе болып есапланады. Себеби буның басында Орайлық банк болады.

Еки қәдемли банк тизиминиң зәрүрлиги базар қатнасықларының қарама-қарсылықларынан келип шығады. Бир тғрептен, бур жеке меншик финанс қаржылардан еркин пайдаланыу хуқықын талап етеди. Екинши тәрептен бул қатнасықларды мәўлим муғдарда тәртипке салыу қадағалау мақсетли бағдарлар болып табылады. Бундай арнаўлы институт сыпатында Орайлық банк жүзеге келеди.

Жоқарыда көрип өткенимиздей банк ислерин арнаўлы лицензия тийкарында әмелге асырылатуғын ислер. Биз айтақанымыздағы Өзбекстан Республикасы Коммерциялық банклер Орайлық балк тәрепинен берилетуғын лицензия тийкарында ис алып барады. Оларға қосымша лицензия зәрүр емес.

Базар экономикасы хәм жәхән хожалығы раўажланыуы менен банк тизими хәм раўажлана барды. Хәзирги шариятта банкелер көбирек таза банк операцияларын орынлайтуғын емес.

Коммерциялық банклери төмендеги операцияларды орынлайды:

-пассив операциялар;

-актив ссуда оперциялары;

- банк хызметлери хәм қураллы операциялар;

- банктің өз қаржылары есабынан әмелге асырылатуғын операциялар хәм басқалар

Соның менен бирге банклер финанслық хызметлер көрсететуғын финанслық мекемелерге айланбақта, бул банк балансында сәўлеленбеген, лекин жүдә үлкен дәрамаат келтиреди. Мәселен: банклер валюта операцияларын орынлағанда брокерлер, сыпатында майданға шығарады хәм

үлкен мұғдарда құралшылық хақы алынады. Хәзирги ўақытта үлкен коммерциялық банклер 350 түрдеги финанслық ххызмет көрсетпекте.

Усыны айтыў керек Республика коммерциялық банклериниң финанслық жағдайы бүгинги күнде әҳмийетли емес. Усы себепли Республикада бир қанша банклердиң лицензиясы шақырып алынды, бул болса оларды хақыйәқатт ада банкротлылыққа ушырағанлығынан дерек береді.

Банк рецензиясы шақырып алыныў процессинде ликвидцион комиссия дүзиледи. Олар қыйын хәм узақ мүддетли аўыр ислер алып барады.

Тема-22: Финанстың экономикалық мәниси хәм функциялары (2-саат лекция)

1. Финанстың экономикалық мәниси

Көпшилик жағдайларда, халық хәм айырым қәнигелер ортасында финанс категориясын ақша категориясы менен бирдей мәнис береді деп түсинемиз. Егерде усындай болатуғын болса, не ушын бир категорияға еки түрли атамадағы термин қолланылмақта. Финанс дегенимиз не? Усы саўалға туўры жуўап табыў ушын оның тарийхый келип шығыўына әҳмийет бериўимиз керек.

Финанс термини ең дәслеп улыўма экономикалық категория сыпатында XIII-XV әсирлерден баслап Италияның раўажланған саўда қалаларында қолланып дәслепки дәўирлерде хәр қандай ақша төлеўлери финанс деп жүргизиле баслаған. Соңын ала ол халық аралық масштабда қолланылып, мәмлекет ақша фондын дүзиўде қатнасуғын халық хәм мәмлекет ортасындағы ақша қатнасықлары дизими менен байланыслы түсиник, деп жүргизиледи. Бундай екен, финанс категориясы өз ишине төмендеги өзгешеликлери сәўлелендиреди:

- бириншиден, еки субъект ортасында ақша қатнасықлары, яғный финанстың пайда болыўы хәм хызмет көрсетиўге материал тийкар болып, тек ғана хызмет қылады (егерде экономикалық қатнасықларда ақша қатнаспайды екен, финансда пайда болыўы мүмкин емес);
- екиншиден, финанслық катнасықлар процессинде субъектлер хәр түрли хуқық хәм миннетлемелерге ийе. Мысалы, олардан бири болған мәмлекет арнаўлы статусқа ийе;

- үшіншіден, финансылық қатнасықлар процессінде ақша қаржыларынан улыўма мәмлекетлик фондлар қәлиплесген. Усыған тийкарланып айтыўымыз мүмкин, усы қатнасықларда финанстың фондлық өзгешелиги пайда болады;
- төртіншіден, мәмлекетлик бюджеттиң дәрамат бөлиминде қаржылардың үзликсиз келип түсиўин тәмийинлеў ушын мәжбүрий характерге ийе болған салықлар, жыйымлар ҳәм басқа төлемлердиң ҳуқықый нормаларын ислеп шығатуғын ҳәм оны әмелге асыратуғын мәмлекеттиң өзине тән фискал аппараты пайда болады.

Жоқарыдағы аталып өтилген өзгешеликлердиң ҳәммеси финанстың дүньяға келиўине тәсир еткен тийкарғы факторлар болып есапланады. Бирақ, финанс экономикалық категория сыпатында ақша қатнасықларын өзінде сәўлелендирседе, барлық ақша қатнасықлары финансқа тийисли бола бермейди. Мысалы, жумысшының кәрханадан өзиниң мийнет ҳақы ушын қаржы алады, бул процесс жумысшы ҳәм жумыс бериўши ортасындағы экономикалық қатнасық болып, финанстың пайда болыўына туўры шараят келтирип шығармайды. Егерде усы жумысшы, алған мийнет ҳақысынан мәмлекетлик бюджетке салықлар төлеген жағдайда, финанс туўры экономикалық категория сыпатында қатнаса алады. Және бир мысал келтирип өтейик, егер жумысшы хожалық базарынан тутыныў буйымларын сатып алса, бул қатнасық товар-ақша қатнасығы болса да, бирақ финансылық қатнасық болмасдан тек ғана алыў-сатыўға тән болған экономикалық қатнасықты қәлиплестиреди.

Енди, биз төмендеги айқын мысал арқалы финанстың экономикалық категория сыпатында пайда болыў процессине итибар қаратайық. Кәрхана ислеп шығарыўды раўажландырыў мақсетинде бир коммерциялық банктан кредит ресурсларын алды дейик; усы процесс кәрхана ҳәм коммерциялық банки ортасында ақша қатнасығы болып, финансылық қатнасықты өзінде сәўлелендирмейди. Жуўмақлап айтқанымызда, финанс бул бәрқулла ақша қатнасықлары болып, усы қатнасықларға қатнасатуғын

тәрәпләрдин бири, әлбетте, мәмлекет, жергиликли хәкимият ямаса оның үәкиллигин алған бирден-бир орган болыуы шәрт.

Жәмийетте әмелге асырылып атырған ақша қатнасықларының көпшилик бөлеги эквивалент өзгешеликке ийе, яғный ақша ресурстарының бир тәрәптен екинши тәрәпке хәрәкети бәрқулла қарама-қарсы товар ямаса хызмет хәрәкетине тууры келип, тәрәпләр өз-ара экономикалық қанаатланыушылық пайда етеди. Финанслық қатнасықларда ақшалық хәрәкети эквивалент емес өзгешеликке ийе болады. Бундай уақытта ақшаның хәрәкетине товар ямаса хызмет хәрәкети қарама-қарсы жүрмейди. Усы принциплерге тууры келмейтуғын бирден-бир финанслық қатнасықлар соннан ибарат болады, олда болса, мәмлекет қашан қарызлы қымбат баҳалы қағазларды айланысқа шығарса.

Планлы экономика дәуириндеги арнаулы финансға тийисли пәнлерде финанс ҳаққындағы түсиникти төмендегише көрсетип бериуге хәрәкет еткен. Мәмлекет тәрәпинен тек хызмет көрсететуғын билимлендириу, ден-саулықты сақлау хәм социал хызметлерди мәжбүрий төлеулер арқалы эквивалент болыуын тән алмастан, финанс-мәмлекеттиң зәрүрлиги менен байланыслы болған ақша қатнасықлары нәтийжесинде қәлиплеседи, деп көрсетилген.

Соған айрықша нәзер қаратыуымыз керек, социал қайта ислеп шығару процессине қатнасатуғын (ислеп шығару, бөлистириу хәм тутыну) төрт басқыштың биринде, финанс экономикалық категория сыпатында тууры бөлистириу басқышында қатнасады. Бул жерде финанстың қайта ислеп шығару процесси басқышларында тууры хәм қосымша тәсири ҳаққында гәп барады. Әдетте салықлар көлеми, олардың механизми, туурыдан-тууры тутыну менен ислеп шығарудың өсиуи бир-бирине туурыдан-тууры байланыслы болады. Егерде, мәмлекет мәмлекетте жаратылған улыума ишки өнимниң үлесиниң қаншелли көп өз ықтыярына алса, кеңейтирилген ислеп шығару көлеми қысқарып барып, буған қарама-қарсы ислеп шығару емес процессиниң шегерасы кеңейип барады. Буннан тысқары, финанс ислеп

шығарыу процессіндегі ислеп шығарыу хәм алмастырыу басқышында туурыдан қатнаспай, усы ислеп шығарыу тарауында жаратылған дәрәматты бөлистириу хәм қайта бөлистириуде қатнасады.

Финанс экономикалық категория болғаны ушын-оның ишки мәнисин ашып бериуши төмендегі тәрип бериледи. Солай етип «Финанс-бул улыуа экономикалық категория болып, жәми социал өнимнің қунын бөлистиреди хәм қайта бөлистиреди, нәтийжеде, хукимет ықтыярында орайласқан ақша фондлары (дәрәматлары), хожалық субъектлери ықтыярында болса орайласпаған ақша фондлары қәлиплеседи хәм олардан нәтийжели пайдаланыуға хызмет қылады». Усы экономикалық тәрийптен келип шығып, орайласқан дәрәмат (фонд) лар хәм орайластырылмаған фондлардың өзгешеликлери, орны хәм жәмийеттің социал-экономикалық турмыстағы ролин көрсетип өтиу мақсетке мууапық болып табылады.

Орайласқан ақша дәрәмат (фонд) ларының муғдары қаншелли көп болмасада, лекин олар арқалы әмелге асырылып атырған илажлар салмағы әхмийетли болып табылады. Хәзирги күнде орайласқан ақша фондларының төмендегі түрлери белгили: Мәмлекет бюджети, Пенсия фонды, Мәмлекетлик бәндлик фонды, Мәмлекетлик жол фонды хәм басқа улыуа мәмлекетлик әхмийеттегі фондлар болып табылады. Орайласқан ақша фондларының және де өзине тән тәрәпи соннан ибарат, олар тек ғана хукимет ықтыярында болады.

Орайластырылмаған ақша фондлары-бул ислеп шығарыуда, хызмет көрсетиуде хәм жумыс орынлауда бәнт болған хожалық субъектлери ықтыярында болып, тек ғана усы кәрханалар қарамағында дүзиледи хәм социал-экономикалық финанслық хәмде хожалық хызметинің ақша қаржылары менен тәмийинлеуде жумсалады.

2.Финанс функциялары

Финанстың мәнісі ол әмелге асырып атырған функциялар арқалы пайда болады. Илимпазлар ортасында хәзирге шекем финанс функцияларының муғдары хәм дүзилісі хәққында шексіз тартысулар болып, теорияшылар бирден-бир қарарға келмей атыр. Мысалы, финанс теориясы тараўындағы белгили хәм атақлы илимпазлардың бири профессор. А.М. Бирман финанстың төмендеги үш функциясын ажыратып көрсетеди:

1. Хожалық хызметіндеги ақша қаржылары менен тәмийинлеу функциясы
2. Ақша бирлиги менен контрол қылу функциясы
3. Бөлистиру функциясы

Профессор Э.А.Вознесенский хәм профессор А.М.Александровлардың көрсетуинше финанс төмендеги функцияларды орынлайды.

- 1.Ақша дәрматлары хәм фондларын қәлиплестиреди
- 2.Ақша қаржылары хәм фондларынан пайдаланады
- 3.Қадағалау

Профессор И.Т.Балабановтың пикиринше, базар экономикасына өтиу шәраятында финанс өзиниң бөлистиру функциясына ийе бола алмайды.

Бирақ финанс-бул жәмийеттиң тийкарғы басқарушысы болған мәмлекет тәрәпинен дүзилген ақша қатнасықлары жыйындысы болып, ақша фондларының қәлиплесуи хәм пайдалануи процессінде хызмет қылуын хеш ким бийкар ете алмайды.

«Түрли категориядағы хәм көп санлы ақша фондларының финанслық дереги не болып есапланады?»-деген сорауға шәртсиз бир жууап болады, ол да болса Улыма Ишки Өним.

«Улыма Ишки Өним-мәмлекеттиң социал-экономикалық рауажланыуындағы улымаластырушы көрсеткиш болып, ол ислеп шығару, хызмет көрсету хәм орынланған жұмыс тараўындағы кәрхана, шөлкем хәм де мекемелер хызметиниң пироворд экономикалық нәтижелерин өз ишине алады». Улыма ишки өнимниң бөлину процесси мәмлекет тәрәпинен белгиленген финанслық рычаглар: норма, ставка, тариф, ажыратпалар, салық, төлемлер жәрдемінде әмелге асырылады. Толық түсиник пайда етиу ушын әпиуайы бир мысал келтирип өтейик: Кәрхана белгили бир түрдеги өнимди сатты дейик, нәтижеде, кәрхананың есап-китап бетине түсим (выручка) келип түсти. Усы сумманың бир бөлеги ислеп шығару процесси тоқтаусыз түрде әмелге асыру мақсетінде, кеткен шийки зат хәм айланба қаржыларды қаплауға жумсалады. Тийкарғы фондлардың тозуи ушын мәмлекет тәрәпинен белгиленген нормаларда амортизация ажыратпалары хәм арнаулы есап-китап бетлерине өткизиледи. Кейин, таяр өнимлерди пайда етиуде тууры хәм қосымша қатнасқан жұмысшы хызметкерлердиң мийнет хәқы фондына салыстырғанда белгиленген ажыратпалар. Бюджеттен тысқары фондлар (Пенсия фонды, Мәмлекетлик бәнтлик фонды, Социал қамсыздандыру, Жол

фонды) ға ажыратылады, қалған суммадан кәрхана белгиленген мәжбүрий төлемлер (салықтар, жыйындылар) ди мәмлекет есабына өткізеді. Нәтийжеде кәрхана ықтыярында таза пайда қалады. Кәрхана ықтыярынан таза пайданың қәлиплесиұи-бөлистириұдиң биринши басқыш да өз шешимине жеткеннен дерек береді. Лекин мийнет ҳақы фонды хәм таза пайда ақырғы қайта бөлистириұ басқышына сәйкес болады. Мийнет ҳақы фонды жумысшы хәм хызметкерлердиң ҳәрекетине хәм де еткен мийнетине қарап мийнеткешлер ортасында, мәмлекет тәрәпинен белгиленген нормаларға тийкарланып, мәмлекет бюджетине хәм пенсия фондына қайта бөлистириледі.

Финанс бөлистириұ функциясы арқалы, кәрхана яқтыярында бир қанша дәрәматлар хәм фондларын пайда етеди. Мысалы, пайда төмендеги орайластырылмаған ақша фондларының финанслық дереги есапланады.

- ислепп шығарыұ хәм социаллық раўажланыұ фонды.
- резерв фонды
- хошаметлеұ фонды
- илим техникалық раўажландырыұ фонды хәм басқалар

Усы көринистеги бөлистириұ қатнасықларында мәмлекеттиң араласыұи төменлегенлиги сезиледи, бирақ түпкииликли орны жоқ деўимизге тийкар жоқ. Жоқарыдағы көрсетип өткенимиздей, кәрханалардың экономикалық нәтийжеси, яғный соңғы финанслық нәтийжеси болған-пайда ғәрезсиз ҳалда бөлистириледі. (мәлим бир норма хәм нормативлер тийкарында) Бирақ резерв фондларын қәлиплестириұде кәрхана Устав капиталының көлеминен келип шығып, усы фондға өткизилетуғын пайданың минимал хәм максимал шегараларын мәмлекет нызам ямаса арнаўлы көрсетпелер арқалы белгилеп турады. Бүгинги күнде коммерция тийкарында хызмет көрсетип атырған Қоспа кәрханаларға Устав капитал қунының 25% муғдарына тең муғдарда резерв фондларын қәлиплестириұ белгилеп қойылған. Резерв фондының қәлиплесиұ дереги-қоспа кәрхана пайдасы болып есапланады. Усы фонд қәлиплесиұине бағдарланған пайда (дәрәмат) салыққа тартыұ объекти болып есапланбайды.

Финанстың ишки мәнисин толық ашып бериұши функциялары ҳаққында илимпазлар хәм жетик әмелиятшылар пикирлеринен жуўмақ шығара отырып, финанс тийкарынан еки фукнцияны орынлайды деўге болады хәм олар төмендегилер.

1. Бөлистириұ хәм қайта бөлистириұ функциясы
2. Контрол функциясы

Финанстың бөлистириұ функциясы-объектлери мәмлекетте өндирилген миллий дәрәмат, түсим, дәрәмат хәм пайда есапланады. Бөлистириұ объектлерин екиге бөлиұимиз мүмкин: бириншиси макроэкономикалық көрсеткиш, яғный миллий дәрәмат, екиншиси микроэкономикалық

көрсеткіштер, яғни түсім, дәрәмәт хәм пайда. Бөлистириудин тийкаргы орны миллий дәрәмәтти бөлистириуде көбирек белгили болады. Соның ушын да миллий дәрәмәттиң өзи не екенлиги ҳаққында пикир билдириу мақсетге муапық болар еди «Миллий дәрәмәт-бул материаллық ислеп шығарыу тараўларында хәм коммерция тийкарында хызмет көрсетип атырған материаллық емес ислеп шығарыу тараўларында бир календарь жылында жаңадан жаратылған қун ямаса улыўма социаллық өнимниң ислеп шығарыу процессинде тутынылатуғын ислеп шығарыу қураллары қуны (амортизация ажыратпалары) алынып тасланғаннан соңғы қалған бөлеги». Миллий дәрәмәт структуралық дүзилисине қарап, тутыныу хәм жамғарма фондларына бөлинеди. Бөлистириу функциясын әмелге асырыушы субъектлер болса мәмлекеттиң өзи, арнаўлы юридик хәм физикалық тәреплер болып есапланады.

Мәмлекет, финанс экономикалық категориясы жәрдемінде миллий дәрәмәтти территориялық хәм тараўлар ара қайта бөлистириу имканиятына хәм ҳуқықына ийе.

Территориялық қайта бөлистириудин зәрүрлиги соннан ибарат, финанслық сиясат тәсири астында айырым территорияларды ислеп шығарыу хәм хызмет көрсетиу кәрханалары жақсы раўажланбақта. Республикамыздағы көрсеткіштерге салыстырғанда бизиң республикамызда коммерция тийкарында хызмет көрсетип атырған кәрхана хәм мекемелердиң муғдары басқа областьларға қарағанда төмен. Бул жағдай усы тәртипте қалдырылатуғын болса, ол бир қанша социал-экономикалық қыйыншылықлар хәм теңсизликлерге алып келиуи мүмкин. Мәмлекет өз территориясында бирден-бир финанслық сиясатын жүргизиуди тәмийинлеу мақсетинде, жоқары рентабелликти территорияларда қәлиплесип атырған финанслық ресурсларды экономикалық инструмент (салық, бажы төлемлери арқалы алып, субвенция, дотация формасында жөнетиледи) лер арқалы жыйнап алып, кем рентабелли территорияларда қайта бөлистириледи.

Финанс ресурсларды тараўлар ара қайта бөлистириу механизми де усы территориялар ара қайта бөлистириу принципнен келип шыққан ҳалда шөлкемлестириледи. Халық хожалығындағы айырым тараўларынан мәлим, себеби олардың дәрәмәтлары өз қәрежетлерин қаплай алмаса да, бирақ олар менен шығарып атырған товар, өним, орынланған жұмыслар хәм көрсетилген хызметлер улыўма жәмийетлик әҳмийетке ылайық. Хәзирги күнде бундай тараўлар тәртибине аўыл хожалығы, электроэнергия таў-кән санааты, көмир қазып алыу, жолаўшы тасыу транспорты хәм басқаларды киргизиуимиз мүмкин. Усы тараўлардан аўыл-хожалығын алатуғын болсақ, профессор М.Усмановтың көрсетип өткениндей, «Мәмлекет халқының 60% тен артығы аўылларда хызмет қылады хәм мийнетке жарамлы халқының жартысына жақыны усы аграр секторда мийнет қылады. Аўыл-хожалығы өними

мәмлекеттеги қатты валюта түсиминің 55% нен артығын тәмийинлейди». Буннан жуўмақ шығарыўымыз мүмкин, яғный аўыл хожалығы тараўы мәмлекеттің финанс ресурсларын көбейттириўге қосымша туўры хызмет қылыў менен бир қатарда, туўры финанс ресурсларына зәрүр болып та қалады.

Фианслық ресурсларды бөлистириў ҳәм қайта бөлистириў процесси қандай әмелге асырылыўы ҳаққында финанстың контроль функциясы хабар берип турады. Контроль функциясының объекти болса фонд ҳәм дәрамат формаларындағы финанслық ресурслардың еки тәрәплеме ҳәреketи есапланады. Жәмийет ҳәм оның ағзалары финанслық контроль функциясының хабарына сүйенип, финанслық ресурслардың бөлистириў пропорциясы, финанслық ресурслар өз ўақтында, толық ҳәр түрли мүлк формаларындағы хожалық субъектлери ықтыярына қандай түседи ҳәм де ең тийкарғысы, усы ресурслардан қай жағдайда үнемли ҳәм нәтийжели пайдаланып атырғаны ҳаққында реал мағлыўматларға ийе болады.

Финанстың контроль функциясының өзи арнаўлы хызмет көрсетпейди, яғный бөлистириў функциясы менен бирге әмел қылады. Еки функциясының бир ўақытта жүзеге келиўи финанстың экономикалық мазмунын жүзеге келиўин көрсетип береді. Бөлистириў ҳәм контроль функцияларында финанслық қатнасықлардың бир-биринен ажыратып болмайтуғын тәрәплерин сәўлелендиреди. Реал турмыста финанслық қатнасық тек ғана бөлистириў өзгешелигине ийе болып, контроль өзгешелигине тийисли емеслиги ҳәм бир ўақыттың өзінде ҳеш қандай финанслық қатнасықтың жоқлығын, ол тек ғана контроль характерине тән болып, бөлистириў өзгешелигине тән болмаслығы ҳеш қашан ушырамайды. Бир сөз бенен айтқанда, бөлистириў ҳәм контроль функциялары бир экономикалық процесстің еки тәрәпи болып табылады. Тек ғана олардың бирлиги ҳәм өз-ара байланыслығын тәмийинленгенде ғана, финанс өзиниң қунын бөлистириў категориясы сыпатында көрсетип бериўи мүмкин.

Финанстың қадағалаў функциясын экономикаға енгизиў инструментлери сыпатында финанслық мағлыўматлар (информациялар) хызмет қылады. Финанслық информациялар бухгалтерия, статистик ҳәмде оператив есабатлардан турады. Финанслық мағлыўматлар кәрхана хызметин ҳәр тәрәплеме анализ қылыўға ҳәм хожалық хызметиниң потенциалын экономикалық баҳалаўға имканият жаратады ҳәм жүзеге келген унамсыз көрсеткишлерди сапластырыўға имканият жаратады.

Финанслық қадағалаўды әмелге асырыўшы субъектлер, қадағаланыўы лазым болған объектлердиң статусына мүлк формасы ҳәм хызметинен келип шығып, олардың мақсети тек ғана бир, ол да болса финанслық ресурслардан экономикалық нәтийжели, өз ўақытында ҳәм толық мақсетли пайдаланыўды тәмийинлейди. Финанслық қадағалаўдың формалары төмендегилерден ибарат:

- улыўма мәмлекетлик финанслық қадағалаў
- хожалық ишиндеги финанслық қадағалаў
- жәмийетлик финанс қадағалаў

Улыўма мәмлекетлик финанс қадағалаўын мәмлекетлик басқарыў органлары әмелге асырады. Олар хожалық субъектлериниң қайсы министрликке бойсыныўына қарамастан, барлық финанслық объектлерди қадағалаўға ҳақылы болып есапланады. Мәмлекетлик бюджет қаржыларын мақсетли ҳәм толық сарпланғанлығын қадағалаў Өзбекстан Республикасы Олий Мәжлиси жанындағы Есап-санақ Палатасына жүкленген ҳәм Өзбекстан Республикасы Финанс министрлигиниң арнаўлы қадағалаў-ревизиялаў шөлкемлері арқалы әмелге асырылады.

Хожалық ишиндеги финанс контролы кәрхана, мекеме, шөлкем ҳәм ассоциациялардың финанс бөлимлері әмелге асырады. Айырым кәрханалардың көлеми ямаса оларда ислейтуғын хызметкерлердиң муғдарының кемлиги себепли айырым финанс бөлими болмаўы да мүмкин, бундай шәраятларда қадағалаў кәрханадағы қадағалаў уйымларының тийкарғы ўазыйпалары хожалық субъектлериниң финанс хожалық хызметин қадағалап турыў болып табылады.

Жәмәтлик финанс контролын ықтыярыў рәўиште өз алдына физикалық тәреплер алып барады. Айырым жағдайларға кәрхананың улыўма жыйналысының қарарына тийкарланып да айырым комиссия дүзиліп, финанслық хожалық хызметин қадағалап турыўы мүмкин. Ғәрезсиз финанслық хызметти аудиторлық фирмалары ҳәм оларды хызметкерлері әмелге асырады. Жәмәтлик-финанс хызметиниң объекти болып, барлық хожалық субъектлериниң финанслық хызмети есапланады.

Тема-23: Финанслық система. (4-саат лекция, 2-саат әмелий)

1. Финанс саясатының мазмұны және мәнісі

Хәр қандай жәмийетте де мәмлекет бірден-бір мақсетке ерисиў, алдына қойылған ўазыйпалар және миннетлемелерди орынлаў ушын финанстан кең пайдаланылады. Финанслық саясат қойылған мақсетлерди турмысқа енгизиў ушын, орынлаўы лазым болған ўазыйпаларды шөлкемлестириўде тийкарғы роль ойнайды. Финанслық саясатын ислең шығарыў процесси және оны турмысқа енгизиўде ол жәмийет алдында турған ўазыйпаларды орынлаў шәртлерин тәмийинлең, экономикалық мәплерге тәсир көрсететуғын тийкарғы қурал сыпатында белгили болады.

Финанс саясатын экономикаға енгизиўде бир неше улыўма және айырым принциплерине итибар берий айрықша орын тутады.

Финанс саясатының улыўма принциплери көп, бирақ тийкарғылары етип, төмендегилерди көрсетип өтий мүмкин:

- объектив экономикалық нызамлардың зәрүрлиги және олардың бәрқулла хәрекетте болыўы;
- белгили тарийхый шараятларды есапқа алыў илажлары;
- финанс тараўына жергиликли және сырт ел тәжирийбелерин үйрениў.
- жәмийетте финанс дизиминиң рационал дүзилесин тәмийинлеў;
- финанс механизминиң қурылысын мақсетке муўапық тәмийинлеў;
- финанс дизиминиң барлық буўынларында дәрәмат және қәрежетлердиң тең салмақлығы;
- бюджеттеги дәрәматлардың қәрежетлерден жоқарылығын тәмийинлеў мақсетинде финанслық резервлерди шөлкемлестириў;
- тийкарғы финанс ресурсларын зәрүрли социал-экономикалық раўажландырыўға бағдарлаў;
- салмақлы финанс ресурсларын мәмлекет ақшаларына қәлиплестириў;
- ақша-кредит саясаты менен финанс саясатын муўапықластырыў, яғный бири екиншисине қарсы болмастан, бир-бирине зәрүрли шәрт-шараят жаратыўды әмелге асырыў.

Әмелге асырылыўы лазым болған илажлар өзгешелиги және мүддетин итибарға алып, финанс саясатын: финанслық саясат стратегиясы және финанслық саясат тактикасына бөлинеди.

Финанслық саясат стратегиясы-финанслық саясаттың узақ мүддетли бағдарланыўы болып, экономикалық және социал стратегия белгилеп берген үлкен масштаблы ўазыйпаларды келешекте орынланыўын тәмийинлениўин көзде тутған финанслық илажлар жыйындысы болып табылады. Финанслық стратегияны ислең шығыў процессинде финанслық раўажланыўдың тийкарғы бағдарлары анализ қылынады, олардың пайдаланыў концепциялары

қәлиплеседи хәм финанслық қатнасықлар принциплерин ислеп шығыў белгилеп бериледи.

Финанслық сиясат тактикасы қысқа мүддетли хәм киши масштаблы финанслық шара-илажларды шешиўге қаратылған бағдарлар комплекси болып табылады. Финанслық тактикада финанслық стратегияға ерисиў мақсетиндеги бағдарлар көзде тутылады. Ол финанслық стратегияға салыстырғанда ийкемлескенлиги, финанслық ресурсларды қайта группалаў сыяқлы өзгешеликleri менен ажыралып турылады. Жуўмақлап айтқанда, финанслық сиясат тактикасы-финанс стратегиясы қойған мақсетке үнемлилик хәм нәтийжели жоллардан пайдаланыў арқалы зыянсыз экономикалық нәтийжелерге ерисиў болып табылады.

Финанслық сиясатының стратегиясы хәм тактикасы өз-ара тығыз байланыслы. Стратегия тактика ўазыйпаларды жақсы, қолайлы орынлаў ушын зәрүр имканият жаратып береди. Мәмлекет сиясатынан мәлим, республикадағы ақша-кредит сиясатын финанслық сиясаттың қурам бөлеги болып, екеўи бирге макрофилософиялық сиясатты дүзеди. Усыған сүйенген ҳалда, финанс стратегия хәм тактикасына бир мысал келтиремиз. 1994 финанс жылының июль айынан баслап, ғәрезсизлигимиздиң тийкарғы нышанларынан бири болған миллий валюта айланысқа киритилди. Миллий валютаның толық валюта функцияларын орынлаў ушын белгили финанслық стратегия хәм тактика қабыл қылынған. Миллий валютаның ишки хәм сыртқы конвертациясының толықлығының тәмийинлениўи финанслық сиясаттың стратегиясы болып есапланады. Усы мақсетке ерисиўде әмелге асырылыўы лазым болған шара илаж басқышлары финанслық сиясаттың тактикасы болып есапланады.

Экономикалық раўажланыў хәм социал прогрессге финанслық сиясаттың тәсирин толық тәмийинлеў ушын илимий тийкарланған финанслық сиясатты ислеп шығыў лазым. Алдыңғы хожалық жүргизиў тәжрийбелеринен мәлим, финанслық сиясаттың жәмийеттен пүткиллей ажралып қалыўы экономикалық кризисте пайда етеди хәм раўажланыўын төменлетеди. Кәрханалар мәмлекет бюджетине тийисли болған мәжбүрий төлемлерди орынлаған болса да, финанс жылы ақырында оның ықтыярында қалған финанслық ресурслар мәжбүрий мәмлекет бюджетине алып қойылатуғын еди.

Буған қосымша, жоқарғы шөлкем өзине тән төлемлерди әмелге асырыўды талап қылып, кәрхананың дәрәматты бөлистириў усылларын белгилеўди хәм фондлардың формалары хәм төлеў түрлерин белгилеп турады. Мәмлекет финанс ресурсларынан нәтийжели пайдаланыўдың жолларын дүзеди.

Финанслық қатнасықлар шәртли рәўиште үш үлкен тараўға бөлинеди:

1. Хожалық субъекти финансы

2. Қамсызландырыу мекемелери финансы

3. Мәмлекет финансы

Усы тараулардың ҳәр бири өз орнында бир неше звеноларға бөлинеди. Соннан, хожалық субъектлери финансы төмендеги бууынларды қурайды.

- коммерция тийкарында хызмет көрсететуғын кәрханалар финансы
- коммерция емес тийкарында хызмет көрсететуғын бирлеспе ҳәм шөлкемлер финансы
- жәмәәт бирлеспелери финансы

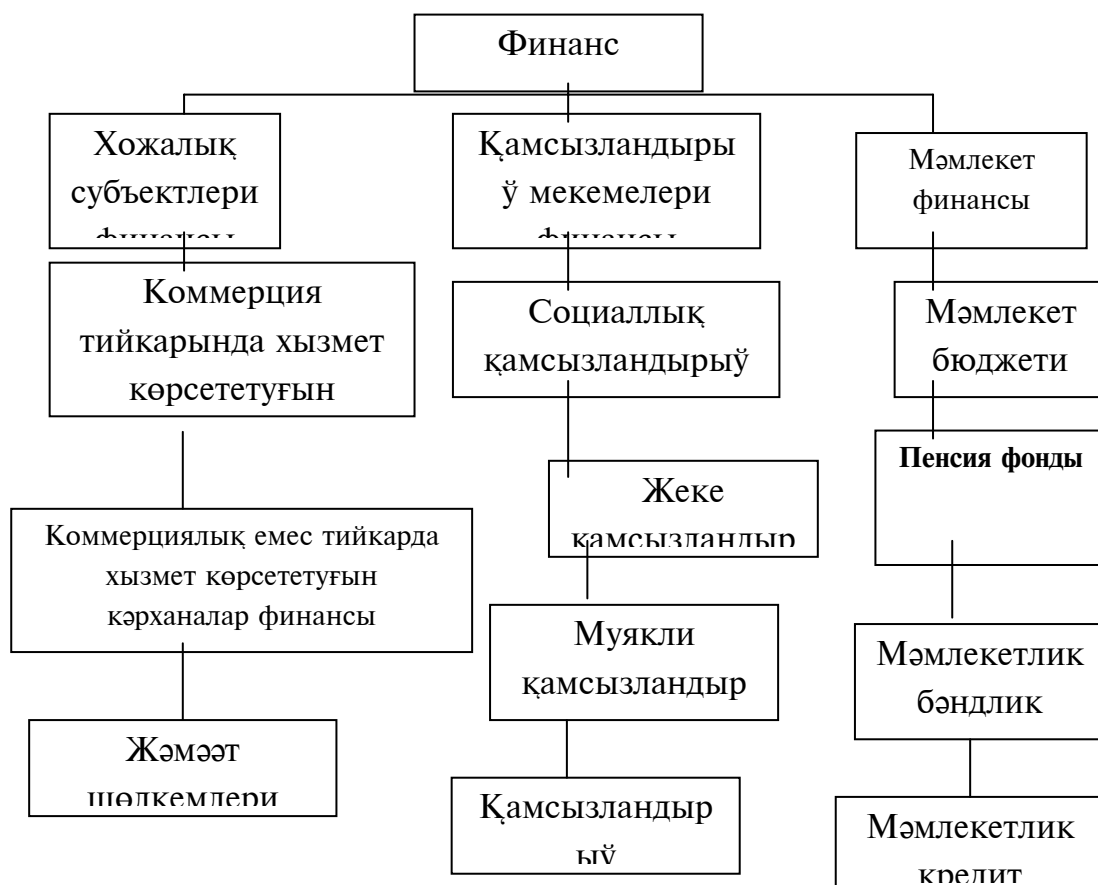
Қамсызландырыу мекемелери тарауында төмендеги звенолар қатнасады.

- социал қамсызландырыу
- мүкли қамсызландырыу
- жеке қамсызландырыу
- исбилерменлик тәуекелшилигин қамсызландырыу

Мәмлекет финансы тарауындағы бууынлар

- мәмлекетлик бюджет
- пенсия фонды
- мәмлекетлик бәнтлик фонды
- мәмлекетлик кредит

Финанслық қатнасықлардың тарау ҳәм бууынлардың барлығы бир-бири менен тығыз байланысly болып, финанс дүзилиси қурайды ҳәм оны төмендеги схемада сәуленген.



Финанслық қадағалау

Финанслық қадағалаудың мазмұны, әхмийети хәм ұазыйпалары.

Финанслық қадағалау мәмлекетимизде әмелге асырылатуғын қадағалау хызметиниң дүзилисиниң арнаўлы тармағы болып есапланады.

Жәмийеттеги социаллық-экономикалық процесстин раўажланыўын, экономикалық жағдайын қадағалау халық хожалығын басқарыу хызметиниң әхмийетли сферасы болып табылады. Қадағалау системасының звеноларының бирине финанслық қадағалау киреди.

Базар экономикасы жағдайында финанслық қадағалаудың роли бир неше рет артады. Финанслық қадағалаудың мазмұнын хәм мақсетин анықлайтуғын, финанс ұазыйпасын қадағалаудың тийкарғы түри болып финанслық қадағалау есапланады. Соның менен бирге мәмлекеттин социаллық-экономикалық жағдайына байланыслы, ҳәрекеттеги субъекттин финанслық хызметин иске асырыу, ҳуқықын кеңейтиу, исбилерменликтин ҳәр қыйлы шөлкемлестириўшилиқ- ҳуқықлық формасының келип шығыўында финанслық қадағалаудың мазмұнын тийкарынан байытыу болып есапланады.

Финанслық қадағалаудың ҳәрекет етиўи оған экономикалық категория сыпатында тек ғана белистириў ұазыйпасы емес, бәлким қадағалау ұазыйпасы да жүклетилгенлиги менен объектив белгиленген. Сол себепли мәмлекеттин финанслық қадағалаудан өз алдына қойылған ұазыйпаларды шешиўде пайдаланыўы экономиканың раўажланыўына хызмет етеди. Финанслық қадағалау мәмлекет ҳәкимияты хәм жергиликли органлардың барлық системасы тәрәпинен, соның менен бирге арнаўлы қадағалау органлары тәрәпинен нызамда белгиленген тәртипте әмелге асырылады.

Финанслық қадағалау әдетте еки аспектте көрип шығылады:

1. Финанслық нызамшылыққа әмел қылыныўы хәм барлық экономикалық субъектлердин финанслық тәртиби үстинен қадағалаўшы арнаўлы органларының қатаң белгиленген хызмети сыпатында;

2. Финанслық операциялардың мақсетке муўапықлылығы хәм нәтийжелилигин тәмийинлеу мақсетинде қаржыларды хәм пул ағымларын макро хәм микро дәрежеде басқарыудың ажыралмас элементи сыпатында.

Қадағалаудың еки аспекти өз-ара байланыслы, бирақ мақсети, методлары, қадағалау субъектлери тәрәплеринен айырмашылыққа ийе болады. Биринши жағдайда қадағалаудың ҳуқықый хәм муғдарлық тәрәплери үстемлик қылса, екинши жағдайда финанслық қадағалаудың анализлеу тәрәпине өз алдына итибар бериледи. Экономикалық жақтан раўажланған мәмлекетлерде финанслық қадағалау еки өз-ара тәсир

етиўши, бирақ өз алдына тараўға бөлинеди: Мәмлекетлик ҳам мәмлекетлик емес финанслық қадағалаўы:

1. Мәмлекетлик финанслық қадағалаў-мәмлекеттиң тийкарғы нызамлары қағыйдаларына тийкарланған ҳәкимият ҳам басқарыўшының белгили органлары экономикалық-хуқықый хызметиниң комплекс ҳам мақсетли системасы, финанслық қадағалаўды шөлкемлестириўде мәмлекет Конституциясы шешиўши орынды ийелейди. Қадағалаўдың хуқықый регламенти мәмлекеттиң түри, оның социаллық-сиясий бағдары, экономикалық раўажланыў дәрежеси, мүлик түрлериниң өз-ара қатнасына байланысly.

2. Мәмлекетлик емес финанслық қадағалаў ишки (фирма ишиндеги корпоратив) ҳамде сыртқы (аудиторлық) қадағалаўға бөлинеди. Қадағалаўдың мәмлекетлик ҳам мәмлекетлик емес түрлери, усылларының уқсас болыўына қарамай, өзиниң ақырғы мақсетлери тәрәпинен ажыралады. Мәмлекет қадағалаўынан тийкарғы мақсети-мәмлекет ғазинесине келип түсиўши ресурсларды илажы барынша көбейттириў ҳам басқарыўдың мәмлекет қәрежетлерин мүмкиншилиги болғанынша кемейттириў, мәмлекетлик емес қадағалаўдың (тийкарынан фирма ишиндеги қадағалаўдың) мақсети болса керисинше өзиниң мәмлекет есабына өткизетуғын төлемлери ҳам басқа қәрежетлер муғдарын илажы барынша кемейттириў жолы менен жумсалған капиталдан алынатугын дарамат муғдарын көбейттириў. Соның менен бир ўақытта еки тараўда әмелдеги нызамлардың хуқықый шеги менен шегараланған.

Финанслық қадағалаўдың әҳмийети соннан ибарат, оның жәрдеминде бириншиден, мәмлекетлик ҳам жәмийет шөлкемлери, кәрханалар, мекемелер, шөлкемлер, пухаралар тәрәпинен өзиниң финанслық хызметлеринде хуқықый тәртипке әмел қылыныўын бақлап барыў; екиншиден, әмелге асырылып атырған финанслық ҳәрекетлердиң экономикалық тийкарланғанлығы ҳам нәтийжелилигин, бул ҳәрекетлердиң мәмлекет алдында турған ўазыйпаларына муўапық келиўин тексериў әмелге асырылады. Сондай-ақ, финанслық қадағалаў финанслық хызметин әмелге асырыў пайытында нызамшылыққа әмел етиў, ҳәрекетлердиң мақсетке муўапықлылығын тәмийинлеўдиң әҳмийетли куралы болып хызмет қылады.

Мәмлекет ҳам жергиликли ҳәкимият субъектлери тәрәпинен пул қаржыларын қәлиплестириў, бөлистириў ҳам олардан пайдаланыў пайытында нызамшылық талапларына әмел етиў конституциялық тийкарға ийе (Өзбекстан Конституциясының 15-статьясы).

Солай етип, финанслық қадағалаў, бул-пул қаржыларын шөлкемлестириў, бөлистириў олардан пайдаланыў мақсетинен мәмлекет

хәм жергиликли хәкимият субъектлери әмелге асырып атырған хәрекетлердин ызамшылылығы хәмде мақсетке муапықлылығы үстинен мәмлекеттиң оның айырым регионларының нәтийжели социаллық-экономикалық раўажланыўын тәмийинлеў мақсетинде әмелге асырылатуғын қадағалаў.

Финанслық қадағалаў барлық финанслық-хуқықый институтларына тән. Сол себепли улыўма финанслық-хуқықый нормалар менен бир қатарда айырым түрдеги финанслық бағдарларда финанслық қадағалаўды әмелге асырыўды шөлкемлестириў хәм өткизиў тәртиплерин белгилеўши арнаўлы нормаларда бар.

Финанслық қадағалаў әмелге асырылатуғын қатнасықлар тексерилиўи пайытында:

а) шөлкемлер хәм пухаралар тәрәпинен өзиниң хызметлери даўамында мәмлекет, жергиликли хәкимият органлары алдындағы финанслық миннетлемелериниң орынланыўын қадағалаў;

б) мәмлекет хәм жергиликли кәрхана, мекеме, шөлкемлер тәрәпинен олардың еркинде ямаса оператив басқарыўда болған пул қаржыларынан туўры пайдаланып атырғанлығын қадағалаў;

в) кәрханалар, мекемелер хәм шөлкемлер тәрәпинен финанслық операциялар, есап-китаплар хәм пул қаржылары сақлаў хәм жумсаў қағыйдаларына әмел етилиўин бақлап барыў;

г) кәрханалар нәтийжелилиги, мийнет өнимдарлығы, материаллық хәм басқа ресурслардан өнимли пайдаланыў мақсетинен қосымша мүмкиншиликлерди излеп табыў;

д) финанс тәртибиниң бузылыў жағдайларына оларды келтирип шығарыўшы себеплерге жол қоймаў ызамның бузылыўы жағдайлары анықланған жағдайда болса, кәрхана хәм шөлкемлерге, олардың жуўапкер тәрәплерине салыстырғанда ызамда көзде тутылған тәсир шараларын көриў мақсетлери нәзерде тутылған.

Финанслық қадағалаўға жүклетилген ўазыйпалардың орынланыўы, мәмлекетте финанс тәртибиниң бекемлениўине, ызамға сай емес қатты хәрекетлериниң алды алыныўына, экономикалық раўажланыўына хызмет қылады.

Финанслық тәртип бул-жергиликли басқарыў субъектлери, кәрханалар, мекемелер, шөлкемлер тәрәпинен мәмлекет фондларын қәлиплестириў, бөлистириў, олардан пайдаланыў пайытында белгиленген жол-жобалар хәм тәртиплерине анық хәм қатаң әмел қылыўдан ибарат.

Финанс тәртибине тән талаплар тек кәрхана, шөлкемлерге емес, бәлким соның менен бирге мәмлекет хәкимияты хәм жергиликли басқарыў органларына да толық тийисли. Финанслық қадағалаў тек ғана

пул қаржылары ғана емес, бәлким материаллық, мийнет хәм басқа ресурслардан туўры пайдаланыўында өз ишине алады.

Финанслық қадағалаў нәтийжелилиги финанслық хожалық хызметин терең хәм ҳәр тәрәплеме финанслық-хожалық тәрәпинен анализ етилиўин талап қылады.

Финанслық қадағалаўдың түрлери хәм усыллары.

Финанслық қадағалаў түрлеринен бири, сум менен қадағалаў-коммерциялық қатнасықлар тараўына тән. Бул қадағалаў баҳа, өзине-түсер баҳа, пайда хәм басқа тайпадағы қуралларда әмелге асырылады, финансластырыў, кредитлестириў, есап-китапларды әмелге асырыў пайытында олар хызметиниң сыпаты, нәтийжелилигин тексериў кәрхананың экономикалық аўхалына тәсир өткизиў мүмкиншилигин береді.

Базар қатнасықларына өтилиўи, еркин экономикалық қатнасықлардың раўажланыўы нәтийжесинде финанслық қадағалаўды шөлкемлестириў тараўында, оның мазмунында түптен өзгерислер пайда болды. Кәрханалардың күнделикли ишки қадағалаўының әҳмийети асты, қадағалаўшы мәмлекет органлары системасы, олардың ўазыйпалары өзгерди. Өзбекстан Республикасында Президентлик ҳәкимияты орнатылыўы менен Президент жанында қадағалаў инспекциясы шөлкемлестирилди, финанслық қадағалаўды әмелге асырыўшы салық органлары, аудиторлық хызмети жүзеге келди, банк мекемелериниң қадағалаў ўазыйпасы күшейттирилди.

Нызамшылықта финанслық қадағалаўды әмелге асырыўшы органлар менен ҳуқық тәртип қорғаў органлары арасында өз-ара қатнасық түрлери белгилеп қойылды хәм бул қатнасық қадағалаў нәтийжелилигин асырыўға, экономикалық жынаятшылыққа қарсылық көрсетиўге қаратылған.

Финанслық қадағалаў өткизиўдин түрлери хәм усыллары түрлише. Қадағалаў түрлерин төмендеги топарлар бойынша классификациялаў қабыл етилген:

- әмелге асырыў регламенти бойынша мәжбүрий (сыртқы), өзиниң еркине байланыслы (ишки);

- әмелге асырыў ўақты бойынша дәслепки, күнделикли, жуўмақлаўшы;

қадағалаў субъекти бойынша президент қадағалаўы, ҳәкимият нызам шығарыўшы хәм жергиликли өзін-өзи басқарыў органлары қадағалаўы, ҳәкимият орынлаўшы органлары қадағалаўы; финанс кредит органлары қадағалаўы, фирма ишки қадағалаўы, аудиторлық қадағалаў;

қадағалау объектілері бойынша бюджет қадағалауы, бюджеттен тыс қары фондлар үстінде қадағалау, салық, валюта, кредит, қамсыздандыру, инвестиция қадағалауы, пул массасы үстінде қадағалау;

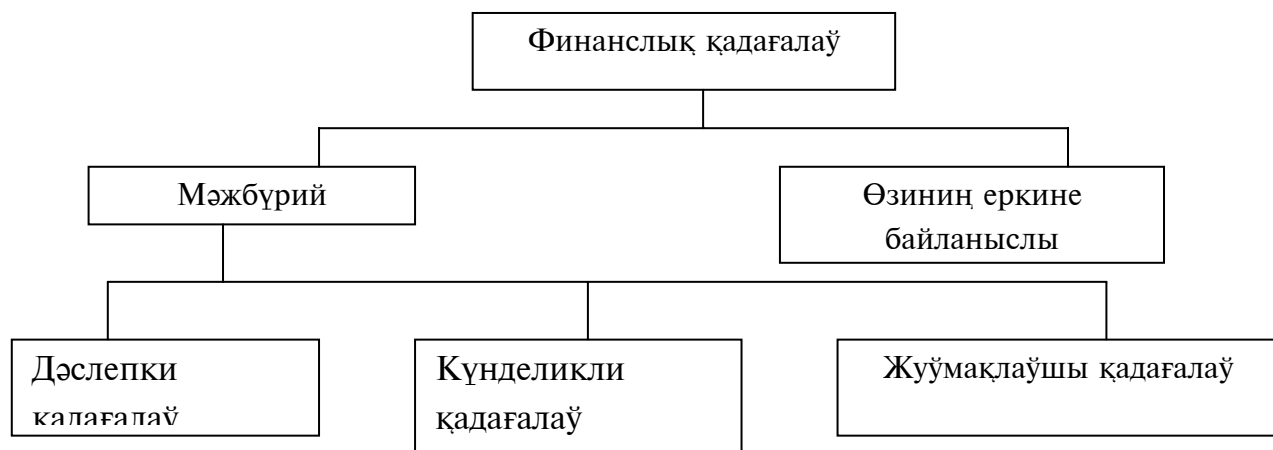
Енді биз финанстық қадағалаудың түрлерінде айырымдарына тоқтап өтеміз: әмелге асыру уақытына қарай дәлелі, күнделікті және жуымақлаушы болып бөлінеді.

Дәлелі қадағалау-белгілі бір операцияны орындаудан алдын (мәселен, кредит беріуден алдын) құжаттарды тексеріу, проекттерді көріп шығу және режелерді талықлау арқалы әмелге асырылады. Оның тийкары мақсете-финанс тарауындағы нызамның бузылу жағдайларының алдын алуға қаратылған.

Күнделікті қадағалау-финанстық операциялар әмелге асырылып болынғаннан соң, күнделікті пул және басқа операциялардың тууы әмелге асырылғанлығы, құжаттар тууы ресмиелестірілгенлігі үстінде қадағалау болып табылады.

Жуымақлаушы қадағалау-финанстық, пул-кредит операциялары әмелге асырылып болынғаннан соң, (бюджет орынланып болынғаннан соң, финанстық жыл жуымақланғаннан соң) әмелге асырылатуғын қадағалау болып, ол финанстық ауқал, кәрхана хызметі нәтижелілігі тууысында белгілі жуымақ шығару мүмкіншілігін береді.

Финанстық қадағалау әмелге асыру регламенти бойынша мәжбүрі және өзіннің еркіне байланысты әмелге асырылуы мүмкін.



Мәжбүрий қадағалау нызамшылық талабына мууапық ямаса уәкиллик берилген органлар қарарына көре әмелге асырылады. Физикалық хәм юридикалық тәреплердің финанслық хызмети үстинен мәжбүрий қадағалау нызам тийкарында әмелге асырылады. Бул мәселен, салық тексеріулері, бюджет ресурсларының мақсетке мууапық ислетилиуі үстинен қадағалау, кәрхана хәм шөлкемлердің финанслық бухгалтериялық есабатлары мағлыұматларының аудиторлар тәрепинен мәжбүрий тастыйықланыуына тийисли болып, тийкарынан сыртқы, еркин қадағалаушылар тәрепинен әмелге асырылады.

Өз еркинше (ишки) қадағалау финанслық нызамлардан келип шықпайды, бирақ финанс басқарыуының ажыралмас бөлими болып, тактик хәм стратегик мақсетлерге ерисиу ушын әмелге асырылады.

Финанслық қадағалау түрли усылларда асып барылады. Финанслық қадағалау усыллары дегенде оны әмелге асыру жоллары, қураллары хәм түрлері нәзерде тутылады. Финанслық қадағалаудың төмендеги усыллары бар: ревизиялау, тексеріу, финанслық реже проектлерин көрип шығыу, жууапкер тәрептің есабаты, хабарларды еситиу, көриктен өткизиу, қадағалау, финанслық жағдайын анализлеу, бақлау.

Бул қадағалау алдынан жобаластырылып ямаса жобаластырылмаған ҳалда-тосаттан әмелге асырылыуы мүмкин.

Финанслық қадағалаудың тийкарғы усылы-ревизия өткизиу болып есапланады. Ревизия өзиниң объектлерине қарай:

- а) ҳужжетлер тийкарындағы;
- б) әмелдеги;
- в) толық;
- г) таңлау жолы менен өткизилетуғын түрлерге.

Шөлкемлестириу тәрепине қарай: жобалы хәм жобасыз болып бөлинеди

Ревизия нәтийжелери акт пенен рәсмийлестириледі хәм оған ревизия топары баслығы, тексерилген кәрхана басшысы хәмде бас есапшы қол қояды. Кәрхана басшысы хәм бас есапшы ревизия жүзесинен өзиниң наразылықларын жазба түринде баян етеди хәм ол ревизия актине қосып тигиледи. Ревизия нәтийжелери хәм актлери тийкарында тийисли шаралажлар көриледі.

Егер ревизия дауамында жууапкер тәреплер тәрепинен нызам бузыушылық жағдайларына хәм өз мәпи ушын пайдаланыушылықларға жол қойылғанлығы анықланғандай болса, ревизия тамамланыуы күтилместен бурын-ақ ревизия дауамында аралық актлер дүзиліп, материаллар тергеу органларына тапсырылады.

Кәрхана басшысы ревизия ҳужжетинде көрсетилген кемшиликлерди сапластыруу шараларын көриуге мәжбүр:

-тексерийўлер өткизиў процессинде есабат ҳужжетлери ҳәм қәрежет ҳужжетлери тийкарында финанслық хызметтиң айырым мәселелери көрип шығылады ҳәм анықланған тәртип бузыўшыларды сапластырыў бойынша шаралар белгиленеди.

-көриктен өткизиўдин тексерийўдеги айырмашылығы көриктен өткизилип атырған экономикалық субъекттиң финанслық-экономикалық көрсеткишлериниң анағурлым кең спектрин қамрап алады ҳәм оның финанслық жағдайын ҳәмде раўажланыў келешегин анықлайды.

-қадағалаў ол ямаса бул финанслық хызмет жүргизиў ушын лицензия алған экономикалық субъектлер үстинен қадағалаў органлары тәрәпинен әмелге асырылады ҳәм олардың белгиленген қағыйда ҳәм нормаларына әмел қылыўларын тексерийў көзде тутылады. Мәселен Өзбекстан Орайлық банки коммерциялық банклери үстинен қадағалайды, Өзбекстан Финанс министрлиги қамсызландырыў қадағалаўы департаменти-қамсызландырыў фирмаларын қадағалайды.

-финанслық жағдайдың анализи финанслық қадағалаўдың бир түри болып, финанслық хызмет нәтийжелерине ҳәм оның қуўатына өзиниң капиталына ийе болыў ҳәм оннан нәтийжели пайдаланыўына улыўма баҳа берийў мақсетинде дәўирлик ҳәм жыллық финанслық бухгалтериялық есабатты толық үйрениўди нәзерде тутады

-бақлаў (мониторнинг)-кредит шөлкемлери тәрәпинен берилген қарыздың жумсалыўын ҳәм клиенттиң кәрхананың финанслық жағдайы үстинен удайына қадағалаўы, алынған қарыздың нәтийжесиз жумсалыўы ҳәм клиент қуўатының пәсейиўи қарыз берийў шәртлериниң қатаңласыўына, қарыздың мүддеттен алдын қайтарылып берилиўиниң талап етилиўине алып келиўи мүмкин.

Финанслық қадағалаўдың системасы ҳәм принципери

Европаның раўажланған мәмлекетлериндеги финанслық қадағалаў системасы тийкарынан бир түрде болып, төмендеги элементлерди өз ишине алады:

- тиккелей Олий Мажлис ямаса президентке бойсыныўшы бас ревизорға-аудитор фирмасына. Усы мекемениң тийкарғы мақсети- мәмлекет қаржыларының жумсалыўы үстинен улыўма қадағалаўды әмелге асырыў;
- президент, ҳүкимет ямаса финанс министрлигине бойсыныўшы салық мекемеси, ол салық дәрәматларының ғазийнеге келип түсиўин қадағалайды;
- мәмлекет мекемелери ишиндеги қадағалаў структуралары, олар бойсыныўшы органларды тексерийўи ҳәм ревизияны әмелге асырады;

- мамлекетлик емес қадағалаў хызмети, олар есабат хўжжетлерининг нызамсызлыгын коммерция тийкарында тексереди;
- ишки қадағалаў хызмети, онын ўазыйпасы-қарежетлерди кемейттириў, финанслық ағымларды оптималластырыў.

Мамлекет қадағалаўы глобал ҳам улыўма характерге ийе болып, тек газийне мақсетлерин гозлейди.

Ҳазирги Ўзбекстанға уқсас өтиў дәўири экономикасына ийе болған мамлекетлерде финанслық қадағалаўдың экономикалық-хўқықый шөлкемлестирилиўи өзине тән қасийетлерине ийе болады. Бундай мамлекетлер тоталитар мамлекет финанслық қадағалаўынан әсте-секин қайтып, финанслық қадағалаўды шөлкемлестириў ушын хўқықый тийкарды жүзеге келтирмекте.

Мүлкти жеке түрде базар экономикасы системасында елеге шекем өзине тән жайды ийелемегенлиги себепли, мамлекет қадағалаўшылары акционерлик ҳам жеке инвесторларға тийисли көплеген тараўларды тексериў хўқықына ийе. Базар экономикасына өтиў дәўирининг қыйыншылықлары қадағалаўдың усылларында да өз көринисин табады. Соннан, бюджет қарежетлерин қаплаў ушын кететуғын мамлекет қаржыларының жетиспеўшилиги машқаласы көплеген экономикалық усыллар менен емес, административлик усыллар менен шешиледи, яғный салық ямаса басқа финанслық тәртип бузыўшылар ушын жаза шаралары массалық түрде қатанласады. Бул болса жеке инвесторлар мәплерининг кемситилиўине ҳам исшен хызметтинг пәсейиўине алып келеди. Базар экономикасы хожалық жүргизиў тийкарларын беккемлеп барыўы менен финанслық қадағалаўды шөлкемлестириў хўқықый характерге ийе болады ҳам әсте-секин қәнигелер баҳасы бойынша өзининг нәтийжелигинин сыпатлаған Европа моделине жақынласып барады. Демократия ҳам парламентиизимнинг раўажланыўы орынлаўшы ҳәкимиятының қатаньрақ қадағалаў ҳам қадағалаў хызметининг салыстырмалы дәрежесин көтериўди талап етеди. Екинши тәрептен, базар бәсекелесиўининг күшейиўи кәрханаларды ишки қадағалаў усылларын қәлиплестириўге, консультатив фирмалар, инвестицион банклер, финанслық корпорациялар қәнигелерди тартыўға мәжбүр етеди.

Дүнья жәмийетшилиги көп жыллық тәжирийбе тийкарында мамлекетлик финанслық қадағалаўды шөлкемлестириўдин тийкарғы принциплерин ислеп шықты. Ҳазирги замандағы цивилизацияласқан ҳәр бир мамлекетте оларды әмелге асырыўға ҳарекет қылады.

Усы принциплер ИНТОСАИ дың Лима декларациясында баян етилген. Оларға еркинлик ҳам объективлик, ўәкиллик ҳам әшкаралық сыяқлы универсал принциплер киреди.

Қадағалаудың еркинлиги қадағалау органының финанстық еркинлиги, қадағалау органлары басшылары уәкилдерінің парламент уәкиллігі мүддетлерінен ұзындығы, сондай-ақ конституцион характер менен тәмийинленіуі керек. Объективлік хәм уәкиллік дегенде қадағалаушылардың әмелдегі нызамларына қатаң белгіленген стандартлар тийкарындағы ісдерінің жоқары қатнастағы дәрежесі нәзерде тұтылады.

Усы тийкарғы принциптерден әмеліі характерге иіе болған басқа принциптер келіп шығады, соннан:

- нәтијжелилік;
- қадағалаушылар тәрәпинен ұсынылып атырған талаптардың анықлылығы хәм логикалылығы;
- қадағалау субъектлерінің хұжданлығы;
- тексеріу хәм ревизия актлерінен келтирилген хабарлардың тийкарланғанлығы хәм дәліїленгенлігі; превентилик (жүз беріу мүмкін болған финанстық тәртіп-бузылулардың алды алынуы);
- финанстық жинаятта гүман етилип атырған тәрәптердің (судқа шекем) айыпсызлық презумпидиясы;
- хәр қыйлы қадағалау органлары хәрекетлерінің келісілгенлігі хәм басқалар.

Мәмлекетлік финанстық қадағалаудың тийкарғы ұсыллары-комплексі ревизиялар хәм тематик тексеріулер есапланады. Ревизия хәм тексеріулер өткізіу ұсыллары қадағалаушыларды жиберген мекеме олар алдына қойған ұазыйпаларға байланысly. Егерде ревизия финанстық операциялар өткізіліудің нызамлылығын хәм туұрылылығын хәмде финанстық хабарлардың дурысlyлығын қадағалауды нәзерде тұтса, тексеріу финанстық жобаластыру хәм іслетіудің барлық басқышларында финанстық ресурстарды басқару сыпаты үстінен қадағалауды хәм әмелге асырылған финанстық операциялардың нәтијжелилігін хәм мақсетке мууапықлылығын бахалауды нәзерде тұтады.

1. Қадағалаудың нәтијжелилігі мәмлекет қадағалаушылары хәм еркин аудиторлардың қатнасы дәрежесіне ғана байланысly болмай, ревизия хәм тексеріулер регламентіне де байланысly. Финанстық ревизиялар өткізіу тәртібі хәм ізбе-ізлігі бухгалтериялық есап стандартларына тийкарланады. Комплексі ревизия өткізіудің қабыл қылынған ұлыұма регламенті қадағалау органларының төмендегі басқышына хызметін өз ішіне алады:

1) товар-материал мүлк, тамамланбаған іслеп шығару (құрылыс), ярым фабрикалар, офис хәм басқа түрлі әсбап-үскенелер, пул қаржылары хәм есап китаптар бар болуы хәм пүтінлігінің инвентаризациясы;

2) құжаттардың туұры рәсмийлестірілгенлігінің визуал тексеріуі (реквизиттердің толтырылуының толықлығы және нығамға сәйкеслігі: сыпатсыз құжаттарды анықтау) жуықтардың арифметик есеп-кітабы;

3) құжаттарда финансылық-хоталық операцияларының толық және нығамға сәйкес сәуленеленуін тексеріу. Дәслепкі қағыдалар бойынша таксировка (муғдарлық сумма мағылұматларының тексерілуі) және катировка (бухгалтеріялық есаптар корреспонденциясының туұрылығының тексерілуі) өткізіледі. Сондай-ақ, есеп-кітап регистрлері іслеп шығыу кестелері, ордер-журналлар, бас кітап және усыған уқсағандардағы бухгалтериялық қағыдалардың туұрылығы және толықлығы тексеріледі;

4) есеп-кітап көрсеткішлерін (іс хақы, кредит үшін процентлер және усыған уқсағандар) есаптап шығылуының туұрылығын тексеріу;

5) мемлекет нығамларында нәзерде тутылған бухгалтериялық, финансылық, салық, статистик, қамсыздандыру, кредит және басқа түрлі есабаттардың қәліплесіуінің туұрылығын тексеріу;

6) қадағалаудың басқа түрлері, мәселен тематик-құжат тексеріулері, тийісін қадағалау мекемесі немесе фирма басшысы (ішкі қадағалау өткізіліп атырғанда) белгіленген регламент тийкарында өткізіледі.

2. Финансылық қадағалаудың нәтижелілігі сондай-ақ финансылық тәртіп бузыушыларға байланысқан қолланатуын жаза шараларына да байланысқан болады.

Дүния практикасында финансылық қадағалаудың екі қәліплескен усылы бар. Інгліс-сексен усылы тәрептары болған мемлекеттерде қадағалау органдарының хызметін ревизиялау туұрысында есабат таярлау менен шегераланады. Финансылық тәртіп бузыушылар үшін жаза шараларды қоллау туұрысындағы мәселе административтік және суд органдары тәрепіннен көріп шығылады.

Француз усылы тәрептары болған мемлекеттерде қадағалау органдары судтың айрым функцияларын да орынлайды олар тәрептердің финансылық тәртіп бузыушылардағы айыпдарлық дәрежесін анықтау, финансылық зыян орнын қаптаудың толықтырылуын қадағалауға да хақылы.

Тема-24: Мемлекеттік қарыздарды басқару. (2 саат лекция, 2 саат әмеліі)

Мемлекеттік бюджеттің социаллық-экономикалық мазмұны

Мемлекет өз ұазыпаларын орындау процессінде бір қатар қәрежеттер қылуы зәрүр. Бул қәрежеттер ең дәслеп, мемлекет экономикасын рауажландыру үшін түрлі тарауларға инвестициялау үшін, халықтың турмыс дәрежесін көтеріуге, социаллық ұазыпаларды орындауға

ажыратылған, мәмлекетлик басқарыў, қорғаныўды тәмийинлениўге усаған анық мақсетлерге қаратылған, режелестирилген қәрежетлерден ибарат болады. Бул улыўма мәмлекетлик қәрежетлер бюджет арқалы қаржыландырылады. Мәмлекетте миллий дәрәматты бөлистириў ҳәм қайта бөлистириў процессинде мәмлекеттиң барлық меншик формасындағы юридикалық тәрәп болған кәрхана ҳәм шөлкемлер менен, сондай-ақ физикалық тәрәплер менен ақшалай қатнасықлары пайда болады. Усы қатнасықлар тийкарында улыўма мәмлекет көлеминдеги социаллық-экономикалық талапларды қанаатландырыўға бағдарланған мәмлекеттиң ҳәм жергиликли ҳәкимиятлардың орайласқан ақшалай фондлары пайда болады ҳәм пайдаланылады.

Бюджеттиң экономикалық мазмуны соннан ибарат, ол-түрли дәрежедеги орайластырылған пул қаржылары фондын пайда етиў, бөлистириў ҳәм пайдаланыў бойынша тийкарғы финанслық реже болып, ол тийисли мәмлекетлик ямаса жергиликли ҳәкимият мекемелери тәрәпинен ислеп шығарылатуғын ҳәмде тастыйықланатуғын хўжет есапланады.

Өзбекстан Республикасы нызамларында бюджет мәмлекетлик бюджетке ҳәм жергиликли бюджетлерге бөлиниўи нәзерде тутылған.

Бюджеттиң қайсы дәрежеде екенлигине қарамастан оған үш тәрәптен қараў мүмкин:

- экономикалық категория сыпатында
- материаллық мәниде
- хуқықый категория сыпатында

Экономикалық категория сыпатында бюджет түрли бюджет фондларын қәлиплестириў, бөлистириў ҳәм пайдаланыў ўақтында жүзеге келиўши ҳәм ҳәм әмелге асыўшы экономикалық қатнасықлар. Материаллық мәниде бюджет-тийисли дәрежедеги мәмлекетлик ҳәм жергиликли ҳәкимият мекемелери хызметин тәмийинлеўши, олар алдына қойылған сиясий, экономикалық, социаллық ўазыйпаларды орынлаў имканиятын жаратыўшы орайластырылған ақша қаржылары фондынан ибарат.

Хуқықый категория сыпатында бюджет тийисли территория шеңберинде орайластырылған пул қаржыларын қәлиплестириў, бөлистириў, пайдаланыўға қаратылған ҳәм тийисли мәмлекетлик ямаса жергиликли ҳәкимият мекемеси тәрәпинен тастыйықланған тийкарғы финанслық реже, юридикалық нормалардан ибарат.

Белгиленген тәртипте көрип шығылған ҳәм тастыйықланған бюджет тийкарғы мәмлекетлик ямаса жергиликли финанслық режесине, мәмлекетлик хўжетине айналады.

Бюджет тийкарғы финанслық реже сыпатында төмендеги белгилер менен ажыралып турады:

- Бюджет универсал финансылық реже сыпатында тийисли территорияның экономикалық хәм социаллық раўажланыўының барлық тараўлары хәм бағдарларын толық қамтып алады;

- Бюджет басқа түрдеги финансылық режелерге салыстырғанда муўапықластырыўшы ўазыйпаны атқарады.

Мәмлекетлик бюджеттиң функциялары

Хәр қандай экономикалық категориялардың соның ишинде бюджеттиң де мазмуны оның функцияларында көринеди.

1. Дәраматлары 2. Қәрежетлери 3. Қадағалаў функциялары.

Биринши функциясын орынлаўшы бюджет дәраматлары: Физикалық хәм юридикалық тәреплер дәраматларынан алынатуғын салықлар, заемлар, мәмлекет мүлки хәм кәрханаларынан келетуғын дәраматлар хәм қағаз пул эмиссиясы.

Бюджет дәраматларының тийкарғы дереги таза миллий өнимниң биринши бөлистирилиўи нәтийжесиндеги хожалық субъектлери дәраматлары есапланады.

Яғный: жумысшылардың мийнет ҳақысы; исбилерменлердин пайдасы (санаат, аўыл-хожалығы, саўда хәм басқада тараўларда); ссуда проценти (банк хәм аманатлар пайдасы). ҳ.т.б. салықлы хәм салықсыз төлемлер.

Бюджет дәраматларының структурасы турақлы емес, ол экономикалық процесслердин өзгерислерине байланысly болады. Бюджеттиң екінши функциясына, анық мақсетли бюджет қәрежетлери тийисли. Экономиканың айырым хожалық тармақлары хәм өндирис тараўы, экономикалық регионлар хәм басқалар бюджет тәрепинен қаржыландырылады. Солай етип, хәр қандай мәмлекеттиң бюджет дәраматлары хәм қәрежетлери бюджеттиң мазмунын жаратады хәм бюджет жойбарында өз көринислерин табады.

Қадағалаў функциясы биринши хәм екінши функцияларын қадағалайды. Бюджет миллий дәраматты тармақлар ара қайта бөлистириўде тийкарғы роль ойнайды. Мәмлекет бюджетиниң мазмуны экономикалық категория сыпатында қайта бөлистириў хәм қадағалаў функцияларын орынлайды. Биринши функциясы жәрдемінде ақша қаржылары мәмлекет ықтыярына орыяластырылып, жәмийет талапларын қанаатландырыўға сарпланыўын тәмийнлесе, екінши функциясы жәрдемінде мәмлекет ықтыярына финанс ресурсларының өз ўақтында түсиўи хәм толықлығы хәм қайсы бағдарларға сарпланыўы бақлап барылады.

Бюджеттиң қайта бөлистириў функциясында тийкарғы объект бул сап дәрамат есапланады. Қадағалаў функциясының тийкарында бюджет

ресурсларының хәрекети, түсим көрсеткишлери хәм хәрекет бағдарлары жатады.

Мәмлекет бюджетиниң бул функциялары объектив категория, бирақ бул функциялар адамлар тәсири процессинде пайда болып, бюджет механизмін шөлкемлестиреди. Мәмлекет экономикасын басқарыўда, өндирис хәм социаллық - экономикалық процесслерди қәлиплестириўде бюджет механизмнен пайдаланылады. Бюджет механизмниң туўры жолға қойылыўы экономикалық хәм социаллық тараўлардың өсиўине, илимий-техникалық раўажланыўға яғный өнимниң материаллық-техникалық базасын жаңалаў хәм жетилистириўге алып келеди.

Социаллық-экономикалық раўажланыўда мәмлекетлик бюджеттиң роли.

Бюджет системасының жетекши буўыны мәмлекетлик бюджет есапланады. Ол улыўма мәмлекетлик көлемдеги хәм улыўма жәмийетлик зәрүрликлерди аңлататуғын илажларды финансластырыў ушын мәмлекеттеги миллий өнимниң белгили бир бөлегин мәмлекетлик ҳәкимият қолына орайластырыўды тәмийинлейди. Миллий дәрәматты Қарақалпақстан Республикасы, областлар хәм Ташкент қаласы ортасында бөлистириў хәм қайта бөлистириў процесси мәмлекетлик бюджет арқалы тәртипке салынады. Мәмлекет бюджет дәрәмат хәм қәрежетлер балансы формасында дүзиледи хәм де мәмлекет бюджети фондын қәлиплестириў дереклери хәм оннан пайдаланыў бағдарларын көрсетеди. Соның ушын хәр түрли байланысларды көрсетиўши бюджет көрсеткишлериниң анық белгилениўи улыўма мәмлекетлик көлемдеги финанслық қадағалаў ушын тийкар жаратады. Мәмлекетлик бюджеттиң болжаў көрсеткишлери хәм оны ис жүзинде орынлаў жәмийетте экономикалық хәм социаллық жағдайды баҳалаў мүмкиншилигин берип, оны орынлаўда қәлиплескен, белгили дәрежедеги басқарыў хәм экономикалық қарарлар қабыл қылыўды мағлыўматлар менен тәмийинлейди.

Мәмлекетлик бюджет хәр дайым экономикалық хәм социаллық тараўларды раўажландырыўда керекли қурал болып келген. Базар экономикасы дәўиринде де бюджет өз ролин жоғалтпайды, айырым усыллары өзгередиди, бюджет қатнасықлары, бюджет механизми қайта қурылады. Бюджет дәрәматлары мәмлекеттиң кәрханалар, шөлкемлер, мекемелер хәм халық ортасындағы экономикалық қатнасықлары жәрдемінде мәмлекеттиң бюджет фондын қәлиплестириўден ибарат.

Бюджет дәрәматларына түсимниң келип түсиўи бағдарланған қәрежетлер бойынша шегараланбаған. Мәмлекеттиң бюджет сиясатын әмелге асырыўда бюджет механизми тийкарғы қурал есапланады. Бюджет баланс көринисинде болып дәрәматлар хәм қәрежетлер тийкарында дүзиледи. Бюджет

көрсеткіштері арқалы социаллық хәм экономикалық процесслер тексериледи. Жоба көрсеткішлеринен әмелдегі көрсеткішлердің парқы белгі сыпатында хукімет қарарларын қабыл қылыұда пайдаланылады. Мәмлекетлік бюджет хәр дайым экономикалық хәм социаллық сфераларды раўажландырыұда әхмийетли роль атқарып келген. Мәмлекет бюджетиниң қәрежеттері экономикалық рычаг болып, ол мәмлекеттиң орайлық ақша қаржылары фондын социаллық тараўлар ара, мақсетли пайдаланыұ болып есапланады.

Мәмлекетлік бюджеттиң қәрежеттері жәмийетлик өндиристегі роли бойынша екіге бөлинеди. Материаллық өндиристи жақсы жолға қойыұ хәм тараўлар ара структурасын жетилистириұ хәмде өндирис кәрханаларының келешегін жаратыұ.

Бюджет қәрежеттері өзиниң қайта бөлистириұ характери менен мәмлекет экономикасын хәм социаллық процесслерді басқарыұда тийкарғы роль ойнайды. Мәмлекеттиң социаллық, экономикалық, қорғаныұ хәм хуқықый функцияларын орынлаұы бойынша бюджет қәрежеттері экономикалық группаланады:

- экономикалық қәрежетлер
- социал-мәдений илажлар қәрежети
- қорғаныұ қәрежеттері
- басқарыұ қәрежеттері.

Бюджет қәрежетлеринен узақ жыллар даўамында усы бағдарларда пайдаланып келди. Әсиресе тийкарғы қаржылар яғный бюджет қәрежеттеріниң көпшилик бөлегі халық хожалығын қаржыландырыұға сарпланады. Базар экономикасына өтиұ қатнасығы менен бюджет қәрежеттерине бираз өзгеріслер киритилди. Бириншиден мәмлекеттиң социаллық ўазыйпаларын арттырыұ, екиншиден экономикалық ўазыйпаларының бағдарларын хәм мазмунын өзгертиұ талап етиледи.

Материаллық өндирис тараўы меншикликтиң көп түрли характерине ийе болды. Социаллық тараў болса, жәмийетлик хызметі хәм тараўы бойынша: билимлендириұ, мәдениет, ден-саўлықты сақлаұ, социаллық тәмийнат, мәмлекетлик басқарыұ х.т.б.лар қаржы менен заман талабына сай тәмийинленеди. Хәзиргі шараятта жәмийетлик раўажланыұды жақсы жолға қойыұ жолында социаллық тараўға қаржыны илажы барынша асырыұ зәрүр. Бюджет қәрежеттері өзиниң дәраматлары менен өз-ара байланыслы. Бюджет қәрежеттері мәмлекеттиң экономикалық имканиятларына қарай қатаң лимит тийкарында сарпланады. Соның ушын бюджет қаржыларын пайдаланыұда, социаллық-экономикалық ўазыйпаларды шешиұде минимал қәрежет сарплап, максимал нәтийжеге ерисиұ зәрүр хәм өндиристи кеңейтиұ, илимий жетискенлик, кадрлар потенциалын жетилистириұ менен бюджет қаржыларын қайтарыұ мүмкин.

Базар экономикасы дәуірінде бюджет қәрежетлериниң мазмуны өзгерип турады. Жақын ўақытларға шекем базы бир товар түрлери ушын бюджеттен дотациялар сақланып келди. Өзгерислер төмендегише болады:

- хожалық субъектлериниң меншиклик жуўапкершилигине толық өтиўи менен бюджеттен дотацияны әсте-ақырын қысқартыў;
 - мәмлекеттиң өндириске араласыўын қысқартыў, орайласқан инвестицияны тоқтатыў, тазадан қурылыўшы өндирислик объектлерге акционерлерди тартыў зәрүр;
 - баҳа парқын қаплаў ушын дотацияларды бийкар етиў;
- меншиклестириў процессиниң толық тамамланыўы, жерлерди дийхан-фермер хожалықларына толық беріў ҳ.т.б.

Бюджет дефицити ҳәм оны қаплаў дереклери

Бюджет процессинде мәмлектлик дәраматлар ҳәм қәрежетлер теңлестирилип барылады.

Бирақ практикада дерлик барлық мәмлекетлерде ҳәзирги уақытта мәмлекет қәрежетлериниң дәраматларынан асып кетиўи белгили болмақта. Бюджет дефицити - бул бюджеттиң дәрамат бөлиминен түсетуғын қаржыларға карағанда, қәрежет бөлиминен жумсалып атырған қаржылардың асып кетиўин билдиреди.

Бюджет қәрежетлериниң кобейиўи салық түсимлериниң кобейиўине алып келмейди. Бюджет дефицитиниң динамикасы хожалық конъюнктүрасының өзгерислери, ондирислик тараўлардың уақты-уақты менен пайдалы ямаса зыян менен ислеп атырғанлықларынан да дерек береді. Ондирислик цикллердиң айырым дәуирлеринде бюджетке салық түсимлериниң суммасы кемейеди. Усы уақытта социаллық зәрурликлерге сондай-ақ экономиканың айрым тараўларын коллап-куўатлаў, улыўма мәмлекетлик әҳмийетке ийе болған тараўларда инвестициялар көлемин сақлап калыў ушын ҳәм т.б. қыстаўлы илажлар ушын бюджеттиң қәрежетлеринен көбирек пайдаланыў мәмлекет ушын зәрур болады. Мәмлекетлик финанстың терең балансластырылмағанлығы ақыбетинде болған бюджет дефицити өз гезегинде ақша айланысы тараўында да тосқынлықларға себепши болады.

Бюджет дефицитиң тәртипке салыў ҳәзирги уақытта мәмлекеттиң экономика тараўындағы хызметиниң ен кескин машқалаларынан бирине айланды.

Мәмлекетлик кредит бюджет дефицитин қаплаўдың ең әҳмийетли шәртинен айланды. Мәмлекетлик кредит дегенде мәмлекет қарыз алыўшы сыпатында базарға шығатуғын финансылық-экономикалық қатнасықлардың жыйнағы түсиниледи. Бюджет дефицитиң қаплаў ушын мәмлекет қарыз

алыушы сыпатында шығады. Бунда мәмлекетке финанслық ресурсларды топлаудың тийкарғы формасы мәмлекетлик заемларды шығаруы болып есепланады.

Мәмлекетлик заемларды алыушы инвесторларды қызықтыруы үшін заемларды мүмкиншилиги барынша жокары процентлер менен шығаруы керек. Мәмлекет қарызы бойынша процентлердің төленийі бюджеттің тийкарғы қәрежет статьяларының бири болып есепланады.

Солай етип мәмлекет қарызларын жеке (хусусий) секторда жайластыруы өз наубетінде бюджет қәрежетлеринің жәнеде көбейіуіне мүмкиншилик жаратады.

Казна миннетлемелерин есапқа алып, банк айланысқа товар массасының көбейіуі менен байланыссыз төлеу құралларының қосымша көлемін шығарады. Бундай усылда мәмлекетлик бюджетти финансластыруы ақша айланысына тиккелей тәсир көрсетеди. Бунда ақша көлеминің өсиуі хеш қандай жәмийетте де ҳақыйқый байлығының көбейіуі менен бирге бармайды хәм «Мәмлекет қарызын пулға айландыруы» көплеген мәмлекетлер үшін қыйыншылық туудырады. Яғный мәмлекеттің ҳәдден тыс болған қәрежетлерин финансластыруы ақша айланысының бир қәлиплигинің бузылуына тиккелей себепши болады.

Мәмлекет ссуда инвестициялары базарына қарыз алыушы сыпатында қәдем қойғанында, бул ақша ресурсларының талап хәм усыныс дәрежесине тасир көрсетеди. Процент ставкалары бир қанша асады, буның нәтийжесінде инвестицияларды финансластырудың улыўма шәртлери бузылады хәм инвесторлардың бир бөлимін ақша базарынан өзине тән «қысып шығаруы» жуз береді.

Усы себептен келип шығып, кредит есабынан финансластырылатуғын тутынуы қәрежетлеринің бир бөлеги қыскарыуы мүмкин. Мәмлекет қарызларының бундай ақыбетлери экономикалық теорияда қысып шығаруы нәтийжеси атағын алған.

Мәмлекет кредитин раўажландыруы мәмлекет қарызын басқаруыдың бир канша құрамалы дүзилісин жаратыуы менен барады.

Таза заемлар көлемін, оларды шығаруы мүддетлерин, қазна миннетлемелери бойынша процент көлемлерин, оларды жайластыруы усылларын белгилеу усы тараудағы ең әҳмийетли илажлар есепланады. Мәмлекетлик заемлар түрли мүддетлерге шығарылады. Олар қысқа мүддетли, орта мүддетли хәм узақ мүддетли болып бөлинеди. Тийкарынан қысқа мүддетли заемларға 1 жылға шекем болған, орта заемларға 2-5 жылға, узақ мүддетли заемларға 5 жылдан артық мүддетке шығарылған заемлар киреди.

Мүддети бойынша қарыздың түрли формалары арасындағы айырмашылық мәмлекетлик қарызды басқаруы үшін әҳмийетли.

Инфляцияның күшейіуі хәм ақша айланысының улыўма алғанда тұрақсызлығы шараятында қысқа мүддетли қарызлардың үлеси артады. Ақшаның тез инфляциялық қәдирсизлениўи шариятында инвесторлар өз қаржыларын хўкиметтиң узақ мүддетли миннетлемелерине(заемларына) қойыўдан қашады. Кредиторлар инфляция процесслери тәсиринде қәдирсизлениў қәўпи менен кемирек байланысқан қысқа мүддетли қазна миннетлемелерин пайдалырақ көреді.

Мәмлекет қарызының тез пәтте көбейіуі ақыбетинде миллий дәрамат процент төлемлери формасында барған сайын көбирек қайта бөлистириледі. Көп муғдардағы бюджет дефицити хәм мәмлекет миннетлемелери бойынша процент төлемлериниң өсиўи шариятында мәмлекет қарызларды төлеў ўақттың илажы барынша кейинге қалдырыўға ҳәрекет қылады. Усы мақсетте мәмлекет заемларын конверсиялаў тәжирийбеси колланылады. Бунда әмелге асырылып атырған илажлардың әҳмийети соннан ибарат, мәмлекеттиң қысқа мүддетли миннетлемелери орта хәм узақ мүддетли миннетлемелерге айландырылады.

Бунда түрли усыллардан пайдаланыў мумкин. Қазна өзиниң қысқа мүддетли миннетлемелерин (инвесторлардың келисими менен) орта хәм узақ мүддетли заемларға алмастырыўы мумкин. Ол өзиниң қысқа мүддетли миннетлемелерин бир қанша жоқары процент пенен жаңадан узақ мүддетли заем шығарыў есабынан сатып алыўы да мумкин. Бундай илажлар қысқа мүддетли нәтийже береді хәм мәмлекеттиң финанслық жағдайын жақсылайды, бирақ олар бюджетти толық беккемлеўге жәрдем бере алмайды.

Мәмлекетлик қарызды басқарыўдың қурамалы механизминен пайдаланып, қазна бюджет дефицитин қаплаў ушын көп муғдарда финанслық ресурсларды топлайды.

Бирақ мәмлекет финансларды тәртипке салғанда тек ғана бюджеттиң балансланыўына ерисиўди көзде тутпайды. Буннан басқа, бюджет хәм ақша кредит сиясаты, макроэкономиканы тәртипке салыўдың ўазыйпаларын әмелге асырыўға бағдарланады. Талаптың жетерли дәрежеде болмаўы хәм экономикалық хызметлердиң улыўма дәрежесиниң пәсейіуі, экономиканың кризиске ушыраў қәўипи шариятында бюджет қәрежетлерин көбейтиў хәм салықларды азайтыў илажлары әмелге асырылмақта. Мәмлекет қәрежетлериниң тез өсиўи жалпы талаптың улыўма муғдарын көбейтпекте. Салық жеңилликлери әсиресе орта хәм киши компаниялардың капитал койылмаларының көбейіуі ушын қолайлы жағдайлар жаратады.

Қәрежетлердиң дәраматлардан ҳәдден тыс асып кетиўи «Актив бюджет дефицити» деп аталады. Бундай ўақытта экономикалық кризис нәтийжесинде мәмлекет дәраматларының қыскарыўы менен пайда болған дефицитлер «Пассив дефицит» аты менен аталады.

Мәмлекет бюджетіндегі дефицитті қаржыландырыу үшін заемлардан пайдаланылғанда мәмлекет экономикасының басқа секторларындағы хәм сыртқы еркин пул қаржыларын түрлі финанслық қураллардан пайдаланған халда топлайды, соннан мәмлекет қарыз мәжбүрятларын жайластырады хәм мәмлекет басқарыуының басқа бууынларының, халық-аралық шөлкемлердин, басқа мәмлекетлер хукиметлериниң, банклердин хәм басқалардың кредитлерин алады.

Бюджет дефицитин қаплау үшін мәмлекет ишинен хәм сырт еллерден қаржыларды тартыу хәм пул эмиссиясын қолланыу мүмкин. Мәмлекетлик бюджет дефицитин финансластырыудың тийкарғы дереги мәмлекет қарызлары есапланады. Қарызлардың жайластырылыуы пул айланысына үлкен тәсир көрсетеди. Бюджет дефицитин финансластырыу үшін пул эмиссиясы мәмлекеттиң қарыз мәжбүрятларын шығарыудың инвестицияларға өткеретуғын унамсыз тәсирине жол қоймау имканиятын береді. Жаңа пул эмиссиясы мәмлекетлик бюджет дефицитин қаплау усылы есапланғаны менен инфляция қәупи жүдә жоқары болады.

Тема-25: Кәрханалар финанслары (4 саат лекция, 2 саат әмелий)

Кәрханалар финансы механизми

Хәр қыйлы меншикликке тийкарланған экономика жағдайында ақшаның роли артып барады, себеби базар қатнасықлары жағдайында өндириу, бөлистириу, алмаслау хәм тутыныу процессинде товар және хызметлер, соның менен бирге ақша да түрлі көринислерде сатып алыу хәм сатыу объектине айланады.

Базар хожалығында ақша өндиристи рауажландырыуды тәмийнлейтуғын тийкарғы фактор сыпатында хәрекет етип, хәр қыйлы хызметлер менен байланысly болатуғын төлемлерди төлеуде, кредитлер менен байланысly есапласыу операцияларды әмелге асырыуда, қымбат бақалы қағазлар түринде де айланыста актив қатнасады.

Кәрхана финансы механизми - финанслық ресурслардан пайдаланыуды шөлкемлестириу хәм оны режелестириуди әмелге асырылыуына хызмет етеди. Олар тийкарынан бес элементтен ибарат болып, финанслық усыллар, финанслық тетиклер, хуқықый, нормативлик хәм информация менен тәмийнлениу киреди.

Финанслық усыллар - бул кәрханалар арасындағы финанслық қатнасықлардың хожалық процессине тәсири болып есапланады. Олар еки

бағдарда тәсир етеди, бириншиден финанслық ресурслар хәрекетин басқарыу арқалы, екіншиден финанслық ресурслардан нәтийжели пайдаланыу менен байланыслы болған базар қатнасықлары арқалы. Базар қатнасықлары арқалы тәсири, бул өндирис хәм алмаслау сферасында қәрежетлер хәм финанс нәтийжелери ақша түрінде өлшениуи менен характерленеди. Финанслық усыллардың тәсири тийкарында ақшалай фондларды дүзиу хәм олардан нәтийжели пайдаланыуды көрсетеди.

Финанслық тетиклер-бул экономикалық программаларды хәрекетке келтириуи хәм оны әмелге асырыуи усыл есапланады.

Хуқықый тәрептен тәмийнлениу-бул кәрхана финансы механизми функциясының нызамлар, қарарлар, буйрықлар хәм басқа да нызам хужжетлери тийкарында алып барылыуи арқалы тәмийнлениуи түсиниледи.

Нормативлик тәрептен тәмийнлениуге - буйрықлар, нормативлик хужжетлер, тариф ставкалары, дәстүрли қолланбалар, түсиндирме мағлыұматлар хәм т.б. ибарат.

Кәрхана финансы механизми функциясын информация менен тәмийнлениуи болып, бул хәр қыйлы экономикалық информациялар болып табылады. Экономикалық информацияларға, шериклик хәм бәсекелесиуишлердің төлеуге уқыплылығы хәм финанс турақлылығы хаққында, баҳалар, дивидентлер, товар, фонд, валюта базарларындағы пайызлар хәм баҳалар, биржа хәм басқа базарлар конъюнктурасы, хожалық субъектлери хәм басқалар хаққындағы мағлыұматлар киреди. Кәрхана әхмийетли информацияларға ийе болса базар конъюнктурасын анықлауға жәрдем береді. Хәр қыйлы информациялар интеллектуал мүлк көринислеринен бири болып, бул өз гезегинде кәрхананың устав капиталына үлес түрінде киргизиледи.

Кәрханалар мекемелер финансы финанс системасының әхмийетли бууыны болып есапланады. Жәмийетлик өндиристін қайсы сферасына хызмет көрсетип атырғанына байланыслы финанслар мәмлекетлик кәрхананың хәм мәмлекетлик емес меншик түріндеги субъектлердің (жеке, кооператив, қоспа) финанслары болып екиге бөлинеди.

Шөлкемлестириу-хуқықый белгилери бойынша кәрханаларды коммерциялық хәм коммерциялық емес деп бөледі. Кәрханалар финанслары ақшалай фондларды қәлиплестириу хәм пайдаланыу менен байланыслы экономикалық қатнасықлар системасын аңлатады. Ал бул қәлиплескен ақшалай фондлар улыұма мәмлекетлик мақсетлерге, кәрхананың өзиниң шығынларын қаржыландырыуға жумсалады.

Жәмийетлик өндиристе кәрханалар финансы бөлистириу менен байланыслы ақшалай қатнасықларды көрсетеди. Бундай қатнасықлар кәрханалар менен:

- басқа кәрхана арасында (жеткеріп берілген өнім, шийки зат, материаллар, орынланған жұмыстар, көрсетілген хызметлер ушын төлем өткерилсе);
- кәрхана менен ислеушілер арасында (мийнет хақы, қошаметлеу, сыйлықлау хәм тутыныу фондынан напақалар төленген уақытта);
- кәрханалар менен мәмлекет арасында (бюджетке салық төленгенде, бюджеттен ассигнование алынған жағдайда, мәмлекетлик баҳалы қағазлар сатып алынса);
- кәрханалар менен бюджеттен тыс мәмлекетлик фондлар арасында (бул фондларға взнос төленсе);
- кәрханалар менен банк арасында (банк кредит алған ямаса қайтарған жағдайда, банк тәрөпинен уақтынша пайдаланыу ушын бос қаржылары берілген жағдайда)
- кәрханалар менен жоқары турыушы орган арасында (тарау ишинде бөлистириу процесинде);
- кәрханалар менен қамсызландыруу органлары арасында;
- кәрханалар менен шөлкемлестириушілер арасында (устав фондын қәлиплестириу хәм шөлкемлестириу ушын кәрхананың пайдасының бир бөлимін өткерген уақытта).

Бул қатнасықлардың жыйындысынан кәрхананың финансларына зөрүрлик товар-ақша қатнасықларының болыуы хәм қун нызамының хәрекеті екенлиги хаққында пикир тууылады.

Кәрхана өнимін сатады хәм соның ушын белгили пул суммасын алып отырады. Бул жерде қунның формасы өзгереді хәм ақшалай қатнасықлар пайда болады.

Өнімді сатыу нәтижесинде кәрхана белгили суммада дәрәмат алып отырады. Кәрхана финансларының тийкарғы функциялары бул бөлистириу хәм қадағалау. Бөлистириу функциясының жәрдемінде жәмийетлик өнім, жалпы дәрәмат, кәрхана қарамағында қалатуғын пайда, мақсетли ақшалай фондлар тийкарғы хәм айланыс қураллары, амортизация фонды бөлистириледи. Бул процесс кәрхана тәрөпинен:

- Ақшалай түсимлерді әмелге асыруу;
- оны өндирис қуралларының шығынларын жабыу ушын пайдаланыу;
- дәрәмат пайда етиу жолы менен әмелге асырылады.

Кәрхана финансларының қадағалау функциясы төмендегилерде көринеди:

- дәрәматларды пайда етиуді қадағалау;
- кәрхана шығынларын қадағалау;
- ақшалай фондларды ақылға мууапық пайдаланыу;

- бюджетке салықты төлеуді және бюджеттен тыс фондларға ажыратпаларды қадағалау.

Финанслық қадағалау ақшалай фондларды мақсетлі пайдаланыу процессінде әмелге асырылады.

Коммерциялық кәханалардың финансларын шөлкемлестиріу принципери

Кәхананың финансларларының қәлиплесиуи ең дәслеп Устав фонды пайда етилип, кәхана шөлкемлестирилип атырған уақытта басланады. Устав капиталын пайда етиу ушын дерек болып, хожалық жүргизиуши субъектлердің шөлкемлестиріу-хуқықый формасына байланыслы, акционерлик капитал (акционерлик жәмийетлерде), узақ мүддетли кредитлер, бюджет қаржылары хызмет етеди. Хызмет етип турған кәханалар ушын финансларларының ең тийкарғы дереги болып өнимди (жумыс және хызметлерди) сатыудан түскен түсим есапланады. Бул түсим есабынан дәрамат және пайда, амортизация, резерв және басқада ақшалай фондлар қәлиплеседи.

Базар экономикасы шараятында коммерциялық кәхананың финансларын шөлкемлестиріудің тийкарғы принципери болып төмендегилерден есапланады:

- өзін-өзи қаплау;
- өзін-өзи қаржы менен тәмийинлеу;
- кәхананың финанслық жақтан ғәрезсизлиги;
- мәмлекет, жеткерип бериуши, банк, коллектив алдында қызығыушылығы және экономикалық жууапкершилиги;
- финанслық жобалардың және коммерциялық есаптың байланыслығы.

Өзін-өзи қаплау-бул финанслар хожалық хызметинің принципи болып, ол кәхананың барлық шығынларының өз дараматлары менен толық қапланыуын нәзерде тутады. Өзін-өзи қаплау тийкарғы принцип болып ол хожалық жүргизиудің тийкарғы шәрти болып есапланады. Бул принцип бойынша өнимди өндириу және сатыу менен байланыслы барлық шығынлардың қапланыуын және белгили муғдарда пайда алыныуы кереклиги нәзерде тутылады. Өзін-өзи қаплау принципи кәхананы керекли финанслар және ақшалай ресурслары менен тәмийинлеуден және кәхананың рентабелли хызметин тәмийинлеу қабылетинен турады. Өзін-өзи қаржы менен тәмийинлеу базар шараятында хожалық жүргизиудің бир усылы болып, ол өз қаржы дереклеринің хожалық хызметин қаржыландырыуға жеткиликлигин билдиреди. Өзін-өзи қаржы менен тәмийинлеуде тек ғана ағымдағы шығынлар емес ал, капитал қаржылар және кәхананың социал-экономикалық

раўажланыўы хэм келеси дәўир шығынларын қаржыландырыўда өз қаржы дереклери есабынан тәмийинлеўди аңлатады.

Өзин-өзи қаржы менен тәмийинлеўде бөлистирилип атырған кәрхана пайдасы бюджетке хэм бюджеттен тыс орайластырылған фондларға төлемлер төленгеннен кейин қалған бөлеги мәмлекетлик қадағалаўдан азат етилиўи нәзерде тутады. Пайда, амортизация хэм басқада ақшалай фондлар кәрхананың экономикалық хэм социаллық раўажланыўының тийкарғы дереги болып қалады. Банклердин хэм басқа кредитлик мекемелердин кредитлерди кәрхана тәрәпинен өз қаржы дереклер есабынан қайтарылады. Базар эканомикасы шараятында өзин-өзи қаржы менен тәмийинлеўге акционерлик капиталдың, дивидендлердин хэм финанс оперцияларынан пайданың жәрдеминде жетиседи. Өзин-өзи қаржы менен тәмийинлеў кәрхананың толық финанслық бийғәрезлилиги менен тығыз байланыста болады. Себеби тек ғана ғәрезсиз болған жағдайда ғана кәрхана табыслы раўажланыў ушын өзиниң финанслық, материаллық, мийнет ресурслары менен өз қәлегенинше пайдаланыў хуқықына ийе болады хэм айланысқа сырттан тартылған қаржыларды табыў хэм енгиизиў еркинлигине ийе болады.

Материаллық қызығыўшылық принципи. Коммерциялық хызмет нәтийжесинде алынған пайданың кәрхана хэм оның коллективиниң жақсы нәтийжеге ерискени ушын алынатуғын хошаметлеў суммаларының дереги екенлигинде көринеди. Кәрханалардың экономикалық жуўапкершилиги нызамларда қабыл етилген тәртипте анықланады. Бюджет алдында, мақсетли фондлар ямаса басқа кәрханалар хэм банклер алдында өз миннетлемелерин орынламаған жағдайда кәрхананы жуўапқа тартыў финанс санкцияларының системасы жәрдеминде әмелге асырылады. Салық төлемлери бойынша жиберген кемшиликлерге өз алдына айрықша жуўапкершилик белгиленген.

Өндириллик сферада финансларды ақылға муўапық шөлкемлестириў, финанслық ресурсларды рациональ таңлаў менен; өз хэм қарыз қаржыларының оптимал қатнасын табыў менен әмелге асырылады. Өз қаржы дереклери кәрханада бәрқулла айланыста болады хэм оның устав фондында көринеди. Кәрханалар оларды өз бетинше, қәлеўине қарап пайдаланыўға ҳақылы. Коммерциялық кәрханалардың финансларын шөлкемлестириўдин әҳмийетли принциплериниң бири бул финанслық режелестириў хм коммерциялық есабын биргеликте алып барыў болып табылады

Коммерциялық есап пенен финансларды режелестириў сәйкес келмейтуғындай болып көринген менен дүнья жүзлик әмелиятда финанслық басқарыўдың рычагы болып режелестириўдин элементи сыпатында комплексли дәстүрлер хызмет етеди. Хәр қандай кәрхана инвестициялық хызметин басламастан алдын қаржы менен тәмийинлеў дереклери хэм ақырғы финанс нәтийжеси көрсетилген реже ямаса жойбар ислеп шығады. Режелерди

ислеп шығыў тутыныўшылардың талапларын ҳәм бәсекелес кәрханалардың тәжирийбесин үйрениў, кәрхананың финанслық мүмкиншиликлерин анализлеў тийкарында әмелге асырылады.

Кәрхананың ақшалай дараматлары

Коммерциялық кәрханалардың ақшалай дараматлары өним (хызмет, жумыс) сатыўдан келип түскен түсим, басқада мүлкти (тийкарғы фондлар, инвентарь, материаллық емес активлер) сатыўдан түскен түсим, сатыў менен байланысly болмаған дараматлар ҳәм ижара ҳақыдан қуралады. Булардың ишинде ақшалай дараматтың тийкарғы дереги болып өним (хызмет, жумыс) сатыўдан түскен түсим есапланады ҳәм оның көлеми сатылған өнимнің көлеми ҳәм оның баҳасы менен анықланады.

Кәрханаға белгили мүддет ишинде келип түскен ақшалай қаржылар ҳәм басқада мүлк оның активлерин көбейтеди ҳәм кәрхананың дараматын қурайды. Бирақ барлық ақшалай қаржылар дәрмат бола бермейди. Төмендегилер кәрхананың дәрматлары болып саналмайды:

-қосымша қунға салық, акцизлер, экспортлық төлемлер ямаса оған уқсас шәртли төлемли суммалары;

-гиреў ушын өткерилген пул суммаларын;

-қарыз алыўшылардың алған кредитин қайтарыў суммалары.

Дәрматларды:

1 Әдеттеги хызмет нәтийжесинде түскен дәрмат

2 басқада түсимлер деп екиге бөледі.

Әдеттеги хызмет нәтийжесинде түскен дарамат деп кәрхананың өндирилсик, финанслық ямаса инвестициялық хызмети нәтийжесинде түскен дәрматларға айтылады. Оларға төмендегилер киреди:

- өндирилген ҳәм сатылған өним ушын түскен түсим;
- активлерди ўақтында (ижара шәртнамасы тийкарында) пайдаланғаны ушын түскен түсим;
- басқа кәрханалардың устав капиталындағы үлеси ушын түскен түсим (дивиденд).

Басқада түсимлер дегенде операциялар, сатыў менен байланысly болмаған операциялардан түсим ҳәм басқада күтилмеген дәрматлар түсиниледи. Операцияларға тийкарғы қуралларды ҳәм басқада активлерди сатыўдан түскен түсим, кәрхананың ақшалай қаржыларынан пайдаланғаны ушын төленген процентлер ҳәм банкте есап бетинде турған ақшалай қаржыларды пайдаланғаны ушын төленетуғын банк проценти мысал бола алады.

Сатыу менен байланысly болмаған дараматларға жарима хәм пенялар, бийпул келип түскен активлер, кәрханаға келтирилген зыянын жабыу ушын төленген пул суммалары хәм есаплық жылы анықланған өткен дәуир пайдасы мысал болады.

Күтилмеген дараматлар деп хожалық хызметинде күтилмеген хәдийселердин нәтийжесинде пайда болған түсимлер, қамсызландыруу төлемлери х. т. б. айтылады.

Кәрханалардың хожалық есабындағы хызметиниң көрсеткишлер системасында дараматлар баслы рольди ойнайды. Дараматлардың көлемине өзін-өзи қаржы менен тәмийинлеу мүмкиншиликлери байланысly болады.

Кәрханалардың қәрежетлери болып активлердин (ақшалай қаржы хәм мүлк) шығарылыуы хәм бул кәрхананың капиталының азайыуына алып келетуғын жағдайлар саналады.

Кәрхана шығынлары

Кәрхана өз хызмети дауамында тийкарғы фондлар хәм айланыс қаржыларынан нәтийжели пайдаланыу, өним өндириу хәм сатыу, өзиниң мийнет жәмәэтин социаллық рауажландыруу ушын материаллық хәм финанслық шығынлар жумсайды.

Кәрхана қәрежетлериниң ең басым бөлеги өним өндириуге кеткен шығынлар есапланады. Өндирис қәрежетлери жыйындысы кәрханаға өним ислеп шығаруу қаншаға түсип атырғанлығын көрсетеди. Бул өним ислеп шығаруудың өзине түсер баҳасын аңлатады. Кәрханалар сондай-ақ, өним ислеп шығаруу хәм сатыу ушын қәрежет жумсайды, яғный ислеп шығаруудан тысқары, коммерциялық шығынларғада қәрежет жумсалады. Айтайық, жүклек жиберуу, өнимлерди жайластыруу, оларды сақлау, реклама хәм т.б.

Өндиристиң өзине түсер баҳасы хәм коммерциялық шығынлары өнимниң толық өзине түсер баҳасын пайда етеди. Оны кәрханада ҳақыйқый белгилеу төмендегилер ушын зәрүрли:

- маркетинг изертлеулерин өткеруу;
- жаңа өним түрин ислеп шығарууды баслау;
- өнимниң өзине түсер баҳасына тәсирин анықлау;
- баҳаны белгилеу;
- финанс нәтийжелилигин тууры анықлау.

Өнимниң өзине түсер баҳасы- өним ислеп шығаруу процессинде тәбийий ресурслар, шийки затлар, материаллар, жанар майлар, энергия, тийкарғы фондлардың амортизациясы, мийнет ресурслары сарпланыуынан, сондай-ақ, ислеп шығаруу хәм сатыу қәрежетлеринен турады.

Өнімнің өзине түсер бағасын пайда етиуіші қәрежеттер олардың экономикалық дүзилісінен келип шығып, төмендегіше группаланады:

- материаллық шығынлар;
- хызмет қақы шығынлары;
- социаллық мүтәжликтерге ажыратпалар;
- тийкарғы фондлар ажыратпасы;
- басқа да шығынлар.

Материаллық шығынлар ислеп шығарыуға сарпланатуғын қәрежеттердің ең басым элементи есапланып, оның улыуа кәрхана шығынлар үлесінің 60-90% қурайды. Материаллық қәрежеттер дүзилісі бойынша бир түрде болмастан, оған шийки затлар хәм материаллар шығыны да киреди.

Материаллық қәрежеттерге төмендегилер киреди:

- технологиялық мақсеттерде ислетилген жанар майлар хәм энергияға жумсалған қәрежеттер;
- кәрханада монтаждау жұмыстары, жыйнау, қосымша қайта ислеу ушын ислетилген ярымфабрикатлар хәм буйымлар;
- ыдыс қутылар ушын сарпланған қәрежеттер;
- машина хәм үскенелерди ремонтлау ушын ауысық бөлектер;
- арзан бағалы хәм тез тозатуғын мийнет қураллары, эсбаптар, лаборатория үскенелери, арнаулы кийимлердің ескириуі;
- тәбийий ресурслардан пайдаланыу менен байланысly болған салықтар хәм жыйымлар (жер ушын, суу ушын төлемлер хәм т.б.);
- өндиристегі ишки себеблерге қарай бракка жол қойылыуы хәм бийкар турып қалыулар себебли жоғалтыулар;

Хызмет қақы төлеу қәрежеттери - бул тийкарғы өндиристегі жұмысшыларға хызмет қақы шығыны, соның ишинде бағалардың жоқарылауы менен байланысly төлемлер, кәрхана штатында турмайтуғын жұмысшыларға хызмет қақы төлеу шығынлары х т.б.

Қәрежеттердің бул элементіне төмендегилер киреди:

- тариф ставкасы, окладлар хәм басқаларға тийкарланған қақыйқый орынланған жұмыс ушын хызмет қақы төлеми;
- жұмысшыларға натурал түрде төленген өнім қуны;
- өндиристиң нәтийжесі бойынша берилген қосымша қақы хәм сыйлықтар;
- ҳәр жылы нәубеттегі оқыу ислери ушын төлемлер;
- кәрхананың қайта дүзилиуі, штатлар қысқарыуы хәм басқа себеблер бойынша жұмыс орнынан босаған жұмысшыларға төлемлер.

Кәрханада өнімнің өзине түсер бағасына хызмет қақы менен тиккелей байланысly болмаған төлемлер кирмейди. Мысалы, жұмысшыларға берилетуғын материаллық жәрдемлер хәм сыйлықтар, жұмысшылардың жасау жағдайларын жақсылау ушын ссудалар хәм олардың дем алыуы ушын

төлемлер, сондай-ақ асханалар, балалар шөлкемлері хызметкерлериниң хызмет хақылары өнимниң өзине түсер баҳасына киргизилмейди хәм ол арнаўлы дереклер есабынан қапланады.

Социаллық мүтәжликлерге ажыратпа- бул бюджеттен тысқары фондларға (пенсия фонды, қамсызландырыў фонды, жумыс пенен бәнтлилик фонды) ажыратпалар болып есапланады.

Өнимниң өзине түсер баҳасы дүзилисиндеги басқа қәрежетлер- бул салықлар, жыйымлар, бюджеттен тысқары фондларға төлемлер, кәрхана, мүлкин мәжбүрий қамсызландырыў, новаторлық ушын сыйлықлар, кредитлер бойынша төлемлер, хызмет сапарлары ушын төлемлер, басқа кәрханалар хәм шөлкемлерге қорықлаў хәм жалынға қарсы гүрес ушын төлемлер, кепилликли түрде қайта ремонтлаў хәм хызмет көрсетиў ушын, байланыс хызметлери ушын, тийкарғы өндирис фондлары ушын төлемлер, материаллық емес активлер хәм басқалар ушын төлемлер киреди.

Өндирис қәрежетлерине тийкарғы өндирис фондларының жумыс бабында турыў ушын сарпланатуғын барлық түрдеги қәрежетлер, капитал, ағымдағы ремонт жумыслары, машина хәм үскенелерди сақлаў хәмде ислетиў ушын жумсалатуғын шығынлар киреди.

Айрым түрдеги өнимлердиң өзине түсер баҳасын анықлаўда калькуляция бойынша өним бирлигине қәрежетлер группасынан пайдаланылады. Бул баҳаларды қәлиплестириў процессинде зәрүр болып табылады.

Группалаў сыпатында калькуляцияның төмендеги элементлеринен пайдаланылады:

1. шийки затлар хәм материаллар;
2. сатып алынатуғын ярым фабрикатлар;
3. қайтарылатуғын шығындылар;
4. технологиялық мақсетлерге жанар майлар хәм энергиялар;
5. өндиристегі тийкарғы жумысшылардың хызмет хақысы;
6. өндиристегі жумысшылардың қосымша хызмет хақысы;
7. ислеп шығарыўды таярлаў хәм өзлестириў қәрежетлери;
8. социаллық қамсызландырыў ажыратпалары;
9. белгили мақсетлерге бағдарланған әсбап хәм үскенелердиң тозыўы;
10. үскенелерди сақлаў хәм пайдаланыў қәрежетлери;
11. цех қәрежетлери;
12. улыўма завод қәрежетлери;
13. брак себебли жоғалтыўлар;
14. басқа өндирислик қәрежетлер;
15. өндиристен тысқары қәрежетлер.

Кәрхана хызметиниң нәтийжелилигин жоқарылатыўдың ең әҳмийетли шәрти- бул өнимниң өзине түсер баҳасын пәсейтиў есапланады.

Өнімнің өзине түсер бағасын кемейттиретуғын факторлар қурамына жаңа технологияларды қолланыў, шийки затлар, жанылғы, электроэнергияны үнемлеў, мийнет өнімдарлығын жоқарылатыў, тоқтап қалыў хәм брак себебли жоғалтыўлардың алдын алыў, өнім сатыў қәрежетлерин қысқартыў, басқарыў аппараты қәрежетлерин тәртипке салыў хәм т.б. киреди. Өнімнің өзине түсер бағасын ислеп шығарыў хәм сатыўдың өсиўи нәтийжесинде жүзеге келетуғын шәртли түрдеги турақлы қәрежетлерди қысқарттырыў есабынанда кемейиўи мүмкин.

Қаржылар артықша сарпланыўдың алдын алыў ушын кәрханаларда материаллық, мийнет хәм финанслық ресурслар нормативлеринен ақылға муўапық пайдаланыўи мүмкин. Ағымдағы қәрежетлерди басқарыўда өндирис қәрежетлери сметасының орынланыўын қадағалаў нәзерде тутылады. Өндирис қәрежетлери сметасы- бул ишки хұжжет болып, улыўма қәрежетлер дәрежесин тек қадағалап қоймастан, ал олардың муғдарының бөлимшелер менен де салыстырылыў мүмкиншилигин береди.

Қәрежетлер сметасы ислеп шығарыўда өнім бирлигиниң өзине түсер бағасы анықланып алынады, көтере сатыў баға есабы ушын база дүзиледи, жаңа технологияларды қолланыў, өнім өндириў хәм сатыў қәрежетлерин кемейттириў имканиятларын пайда етеди, пайда алыў ушын тийкар жаратылады. Сметалар сондай-ақ, кәрхананың айланыс қаржыларына болған мүтәжликлерин анықлаў хәм алыныўи мүмкин болған пайданың өлшемлери ушын да қолланылады.

Кәрханаларда қәрежетлердин өсиўине шийки -затлар, материаллар, жанар майлар, электро-энергиялар, үскенелер бағасының өсиўи, кредиттен пайдаланғанлық ушын пайызлардың өсиўи, транспорт хызметлери ушын тарифлердин, реклама қәрежетлериниң өсиўи себеп болады.

Кәрхананың финанслық ресурслары

Кәрхананың финанслық ресурслары бул кәрхана бийлигиндеги пул қаржылары болып, тийкарынан өндиристи раўажландырыў ушын ағымдағы қәрежетлерге, сондай-ақ финанслық миннетлемелерди орынлаў хәм жумысшылардың экономикалық жағдайын жақсылаў ушын жумсалады.

Кәрханалардың финанслық ресурслары бир қатар дереклер есабынан әмелге асырылады. Кәрхананың финанслық ресурслар дерегин еки тийкарғы группаға ажыратып көрсетиў мүмкин. Буларға: өзиниң хәм сырттан тартылған пул қаржылары. Оларды және де айдынластырыў ушын, өзиниң хәм оған теңлестирилген қаржылар; финанс базарында айланыста болған финанслық ресурслар; мәмлекетлик бюджеттен ажыратылған пул кирилери.

Финанслық ресурстар кәрхана дүзиліп атырған уақытта, яғни устав капиталы дүзілгенде (үлеслік және қойылма капитал) қалыптаседі. Устав капиталы- бұл акционерлер капиталы есабынан пайда болатынын кәрхана мүлкі есепланады. Финанслық ресурстар бірінші кезекте тийкарғы және жәрдемші хызмет нәтижесінде алынған пайда, сондай-ақ, өндірістен шығарылған мүлкі сатыудан түскен түсім, тұрақты пассивлер, әр қыйлы мақсетлі түсімлер, мийнет жәмәәти ағзаларының аванс төлемлері және үлеслерінен құралады. Тұрақты пассивлерге устав, резерв және басқа капиталлар; ұзақ мүддетлі қарызлар; кәрхана айланысында тұрақты түрде бар болған кредиторлық қарыздары (төлеу мүддетлерінің өзгеріп тұруынан келіп шығатуын хызмет хақы бойынша қарыздар, бюджеттен тысқары фондларға ажыратпалар бойынша қарыздар, бюджет қарыздары, қарындарлар және тәмийнлеушілер менен есапласу бойынша қарыздар) киреді.

Жаңадан шөлкемлестіріліп атырған ямаса қайта реконструкцияланып атырған кәрханалардың финанслық ресурстары финанс базарында акция сатыу, кәрхана тәрәпинен шығарылып атырған қымбат бағалы қағазларды сатыу арқалы дүзіледі. Кәрханалардың өзлері қараслы болған ассоциациялар, концернлерден финанслық ресурстар алулары мүмкін, мәмлекет басқаруы органдарынан бюджет субсидиялары көринісінде, қамсыздандыру шөлкемлерінен финанслық жәрдем алулары мүмкін.

Кәрханада финанслық ресурстардан пайдалану төмендегі бағдарлар бойынша әмелге асырылады:

- өндіріс шығындары;
- өнім сатыу қәрежеттері;
- өндірісті кеңейттиру (техникалық тәрәптен жаңалау, материаллық емес активлерден пайдалануға финансластыру);
- финанслық ресурстарды қымбат бағалы қағазларға инвестициялау;
- финанс, банк системаларға қойылмалар, бюджеттен тысқары фондларға төлемлер;
- әр қыйлы ақшалай фондларды және резервлерді дүзіу;
- спонсорлық және мийрим-шәпәт мақсеттері және т.б. бағдарлау.

Кәрхана пайдасы

Кәрханалар өз өнімдерін тұтынушыларға сатады және бұның үшін белгілі түрде пұл қаржыларын алады. Бірақ бұл да еле пайда алды дегенді билдірмейді. Себебі финанслық нәтижеге ийе болу үшін түсімді өнім өндіріуге кеткен шығындар, яғни өнімнің өзине түсер бағасы менен салыстырып көріу керек. Егер кәрханаға келіп түскен түсім өнімнің өзине түсер бағасынан көп болса, кәрхана пайдаға ийе болады, ал түсім өнімнің

өзине түсер баҳасына тең болса, ондай жағдайда кәрхана тек ғана кеткен шығынларды қаплаган болады хәм пайда көрмейди, соның менен бирге қәрежетлер түсимнен көп болса, ондай жағдайда кәрхана зыян көреді, яғный унамсыз финанслық нәтийжеге ийе болады, бул кәрхананы қыйын финанслық жағдайға салып қояды.

Пайда улыўма дәрамат алыў менен байланыслы болған кәрхананың финанслық ресурсларының тийкарғы дереги есапланады.

Кәрхананың пайда ямаса зыяны өним сатыўдан алынған финанслық нәтийжеси яғный басқа операциялардан алынған дәраматлар, тийкарғы фонд хәм кәрхананың басқа мүлклерин сатыўдан түскен түсимлердің жыйындысынан келип шығады.

Өним сатыў арқалы алынатуғын пайда әмелдеги баҳаларда сатыўдан түскен түсим хәм де өнимди өндирийў хәм сатыў менен байланыслы қәрежетлер ортасындағы парық арқалы анықланады.

Тийкарынан, мүлкти ижараға бериўден, кәрханаға тийисли қымбат баҳалы қағазлардың сатылыўынан көрилетуғын пайда, өз-ара бирге ислесиўде хызмет жүргизиўден алынатуғын пайда, есабат жылында анықланған өткен жыллардағы дәраматлар болып табылады.

$$\begin{array}{lcl} \text{Өним сатыўдан} & & \text{Өним сатыўдан} & & \text{Қарыйдардан} \\ \text{алынатуғын} & = & \text{түсетуғын} & - & \text{(алынатуғын} & + \text{Акцизлер} & + \\ \text{пайда} & & \text{түсим} & & \text{Қ.Қ.С} \end{array}$$

$$\begin{array}{lcl} \text{Өнимнің} & & \text{Экспорт} \\ \text{өзине} & + & \text{тарифлери)} \\ \text{түсер баҳасы} \end{array}$$

Кәрхана жумысының нәтийжелилигин жоқарылатыўда өндирис көлеми, өнимди сатыўды көбейтиў, өнимнің өзине түсер баҳасын түсирийў резервлерин анықлаў әҳмийетли орын тутады.

Дәрамат муғдарын жоқарылатыў резервлерин анықлаў жолларына тәсир көрсетиўши факторлар ҳәр қыйлы белгилерге қарап ҳәр қыйлы қатламларға ажыратылады. Сыртқы факторларға тәбийий шараят, баҳалардың, тарифлердің, салықлар хәм салық жеңилликлериниң хәм басқалар киреди. Бул факторлар кәрхана хызметине байланыслы емес, бирақ дәрамат салмағына белгили дәрежеде тәсир көрсетеди.

Кәрханада өндирислик факторлар менен байланыслы хәм соның менен бирге өндиристен тысқары факторларға бөлинеди.

Өндіріс факторлары мийнет предметлерінің барлығын хәм қолланылыўын, финанслық ресурсларды характерлеп, өз нәўбетинде экстенсив хәм интенсив болыўы мүмкин.

Экстенсив факторлар пайда алыў процессинде муғдар өзгерислерин билдирип, мийнет предметлери хәм көлемлери, финанслық ресурслар, техникалардың ислеў ўақытлары, жумысшылар саны, жумыс ўақты фонды хәм басқалар арқалы тәсир көрсетеди. Интенсив факторлар пайда алыў процессине сапа өзгерислерин билдирип, өнімнің сапасы хәм мийнет өнімдарлығының жоқарылаўы, технологиялардың жетилисиўи, айланыс қаржыларының айланыў темплерінің жеделлестирилиўи, мийнет хәм материал сыйымлығының кемейиўи, мийнетти шөлкемлестириўдин жетилистирилиўи хәм финанслық ресурслардан пайдаланыў нәтийжелилигинің жоқарылаўы арқалы тәсир көрсетеди.

Өндіристен тысқары факторлар қурамына, мысал ушын, тәмийнат хәм өнім сатыў, тәбият орталықты қорғаў, мийнеттің социаллық шәрт-шараятлары хәм басқалар киреди.

Кәрхана финансын жақсылаў ушын жоқарыда көрсетип өтилген факторлар өз-ара тығыз байланыста болады.

Кәрхана финансын режелестириў

Хәзирги базар қатнасықлары жағдайда кәрханалар финансын режелестириў арқалы салықлар төленгеннен кейинги өз бийлигиндеги қалатуғын пайданы жумсалыў бағдарларын белгилеп алады.

Кәрхана финансын режелестириўден тийкарғы мақсет финанслық ресурслардың, капитал хәм резервлердің күтилетуғын муғдарын финанслық көрсеткишлер көбейиўин болжаў тийкарында анықлаўдан ибарат. Финанслық режелестириўдин әҳмийетли тәрәпи оның стратегиясы, яғный хожалық субъектлерінің дәрамат хәм қәрежетлер орайларын анықлаў есапланады. Хожалық субъектінің дәрамат орайы болып оған максимал пайда келтириўши бөлимшеси есапланады. Қәрежетлер орайына хожалық субъектінің төмен рентабелли ямаса улыўма коммерциядан тысқары болған, бирақ улыўма өндіріс процессинде әҳмийетли роль атқарыўшы бөлимшелер де киреди. Мысалы, Батыс мәмлекетлердеги көпшилиқ фирмалар „сексенге жигирма“ дәстүрге тийкарланады, яғный 20 пайыз капитал сарпланыўы 80 пайыз капитал қойылма тек 20 пайыз пайда келтиреди.

Кәрханаларда финанслық режелер 5 жылға, бир жылға яки квартал ушын дүзиледи. Усыған сәйкес режелер келешектеги (стратегиялық, соның ишинде 5 жыллық), ағымдағы хәм оператив болады. Келешектеги финанслық реже раўажланған өндіристің темпи хәм қатнасы сыяқлы әҳмийетли

көрсеткішлерін белгілейді. Бес жыллық реже – кәрхананы раўажландырыў мақсетлерін әмелге асырыў усылларын, инвестиция стратегиясын ҳәм алда турылған фондларды дүзиўди белгілейді. Келешектеги финанслық реже, әдетте, кәрхананың коммерциялық сыры болып табылады.

Ағымдағы финанслық реже кәрхананың дәрамат ҳәм қәрежетлериниң жыллық балансын, ақшалай қаржылары фондларының дүзилиўи ҳәм сарпланыўы сметаларын; өндиристи раўажландырыў ҳәм жетилистириўге бағдарланған қаржылар фондларын, социаллық мүтәжликлерге бағдарланған қаржылар фондларын, резерв ҳәм басқа да фондларды өзінде сәўлелендиреди.

Оператив финанслық режелестириў төлеў календарларын дүзиў ҳәм оннан пайдаланыў ҳаққындағы, яғный кәрхананың ақша айланысын өзінде көрсетиўши толық финанслық хўжетлерди өзінде жәмлейди.

Кварталлық төлеў календарлар өз-ара бөлистирилип, кәрхана хызметиндеги машқалалар ҳәм тенденциялар анықланады. Анализ нәтийжелерине қарап, нәўбеттеги ағымдағы финанслық реже ислеп шығылады.

Буған төмендеги мысалды келтиремиз:

Кәрхананың финанслық режеси
(дәраматлар ҳәм қәрежетлер балансы)

N	Көрсеткішлер атамасы	Сумма, пул бирлигинде
	Дәраматлар	
1	Товар ҳәм хызметлер реализациясынан алынатуғын дәраматлар	38600
2	Материаллық запаслар ҳәм материаллық емес активлерди қосқан жағдайда басқа активлердиң сатылыўынан түскен пайда	2300
3	Тийкары қураллардың есаптан шығарылыўы ҳәм сатылыўынан түскен пайда	7800
4	Басқа кәрханалардағы шериклик хызметинен пайда	2400
5	Акциялар, облигациялар ҳәм басқа қымбат бағалы қағазлардан түсетуғын пайда	800
6	Аукционларда валюта сатыўдан, валюта курслары парқынан алынатуғын пайда	600
7	Амортизация ажыратпалары	9420
8	Банктің узақ мүддетли ссудалары	2700
9	Лизинг бойынша мүлк қунынан артық болған ижара төлеми	300
10	Айланыс қаржылары өсиўине ссудалар	1480

11	Басқада дәраматлар	500
	Жәми дәраматлар:	71400

Қәрежетлер

1	Кәрхананың дәрамат салығы	16100
2	Кәрхананың мүлк салығы	4000
3	Акционерлер дивидентлери	8600
4	Узақ мүддетли инвестициялар	10800
5	Узақ мүддетли финанслық қойылмалар	1300
6	Узақ мүддетли ссудаларды төлеу және олардың үстиндеги пайызлар	870
7	Айланыс қаржыларының өсиіуі	3900
8	Айланыс қаржылар өсиіуінен алынған ссудалардың төлениуі	200
9	Товарлар бағасының пәсейттирилиуі	180
10	Үмитсиз қарызларды қаплау резервлери	150
11	Топлау фондларына ажыратпа	8720
12	Илим изертлеу және тәжірийбе жұмыслары фондларына ажыратпа	5470
13	Социаллық мүтәжликлерге бағдарланыушы қаржылар фондына ажыратпалар	1800
14	Материаллық жәрдем фондына ажыратпа	450
15	Қамсызландыру (резерв)	3800
16	Басқа қәрежетлер және ажыратпалар	5000
	Жәми қәрежетлер:	71400

Кәрхананың финанслық режесине тексеріу кестеси дүзиледи. Бизің мысалымызда, кәрхана дәраматы жыл ушын 51900 пул бирлиги муғдарында режелестириледи. Оның тийкарғы қуны өним, товар сатыу, жұмыс орынлау, хызмет көрсетиуден түскен пайда 74,3 % болып табылады. Дәраматтың бир бөлеги 15 % тийкарғы қураллардың сатылыуы арқалы алынады. Кәрхана қоспа кәрханалардың биргелкили болғанлығы себебли, түсим режеси бойынша 4,6 % пайда етиуши, устав капиталындағы шериклик үлесинен пайда көреді. Материаллық емес активлердің сатылыуы есабынан улыума дәраматтың 4,4 % муғдарында пайда көриу режелестирілген. Дәраматтың қалған 2,7 % акциялар, облигациялар және басқа қымбат бағалы қағазлар есабынан алынуы нәзерде тутылады. Аукционда валюта сатыудан алынатуғын дәрамат муғдары көп емес. Тийкарғы фондлар амортизациясына ажыратпалар финанслық реже дәрамат бөлегинің бир қанша салмақты үлесин пайда етеді.

Кәрхана капитал қойылмаларды финансластырыу ушын, пайдаланыу режимі бойынша финанслық ресурстарға теңлестірілген ұзақ мүддетлі кредитлер бағдарлауды режелестіріуге умтылады. Улыұма киристеги оның үлесі 4 % пайда етеді. Сондай-ақ, тийкарғы қураллардың артықша қуны бойынша ұзақ мүддетлі финанслық ижараға беріу арқалы алынатуғын, кәрхана балансына киритилиуши ижара ҳақы да финансластырылады. Кәрхана салық төленгенге шекем қапланатуғын айланыс қаржылар өсиуине ссудаларды бағдарлайды. Сондай-ақ кәрхана улыұма дәраматының 7 % пайда етиуши басқа дәраматларда режелестиреди.

Финанслық режениң қәрежетлер бөлеги финанслық ресурстар ҳәм оларға теңлестірілген қаржыларды бөлистиреди. Кәрхана дәраматына ҳәм мүлкине салынған салық жәми 38,7 % пайда етеді.

Пайданың бул бөлеги бюджетке өтерилип, кәрхана ықтыярына 31800 пул бирлиги муғдарында сап пайда келеді. Басқа активлердің, соның ишинде, материаллық запаслар ҳәм материаллық емес активлердің сатылыуынан алынатуғын дәрамат, тийкарғы қураллардың сатылыуынан алынатуғын дәраматлар да салыққа тартылады. Өним сатыудан алынатуғын дәрамат ставкасы бир қанша пәс болады. Буның тийкарғы себеби болып кәрхана айрым жеңилликлерге ийе болып, буның есабынан салыққа тартыу базасы кемейеди. Сырт ел кәрханаларында шериклик хызметин жүргизиуден акциялар, облигациялар ҳәм басқа қымбат баҳалы қағазлардан алынған дәраматлар 15 % ставка бойынша салыққа тартылады. Кәрхана тәрәпинен сырт ел валютасында алынған пайда кәрхананың валюта есап бетине түскен ҳәрекеттеги курсларында салыққа тартылады. Бизің мысалымызда салық ставкасы 32 % тең. Мүлкти салыққа тартыу базасының 1 % ставкасы боынша тартылады. Көрилип атырған кәрхана мысалында мүлк қуны 400000 пул бирлигине тең.

Кәрхана акционерлерине 8600 пул бирлигинде ямаса сап пайданың 27 % муғдарында дивидент төлеуди режелестирген. Кәрхана ұзақ мүддетлі инвестицияларға ҳәм буның ушын зәрүрли ақшалай фондларын жаратыуға итибарды күшейттирмекте. Бул жерде инвесторлар тийкарынан дәраматты дивидентлер есабынан емес, ал кәрхана устав капиталының өсиуи нәтийжесинде курс парықлары есабынан алады. Капитал қойылма 10800 пул бирлиги муғдарында режелестірілген.

Кәрхана мәмлекеттің ҳәм акционерлик жәмийетлердің қымбат баҳалы қағазларын сатып алыу жолы менен ұзақ мүддетлі финанслық қойылмаларды режелестиреди. Өним сатыу, банк ссудалары ҳәм турақлы пассивлер өсиуиниң финанслық дереги есапланған айланыс қаржылардың өсиуине үлкен итибар бериледи.

Кәрхана дәрамат есабынан төмендеги фондларға қаржы ажыратыуды режелестиреди:

- өндиристи раўажландырыў ҳәм жетилистириў;
- илим-изертлеў ҳәм тәжирийбе-конструкторлық ислерин әмелге асырыў;
- социаллық мүтәжликлерге бағдарланыўшы қаржылар;
- материаллық жәрдем;
- кәрхана үмитсиз қарызларды қаплаў;
- резерв фондларын дүзеди.

Пайдаланатуғын тийкарғы әдебиятлар:

1. **Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси**
2. И.А.Каримов Биз учун халқимиз, Ватанимиз манфаатидан улуг мақсад йўқ. -Т.: Ўзбекистон, 2001.
- 3.. И.А.Каримов Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-приовард мақсадимиз. Т.: «Ўзбекистон», 2000, -528б.
4. И. А. Каримов Биздан озод ва обад ватан қолсин.- Т. Ўзбекистон, 1994
5. И.А. Каримов Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида, хавсизликка таҳдид, барқорорлик шартлари ва таррақият кафолатлари. Т. Ўзбекистон, 1997
6. Абдуллаева Ш.З. Пул ва пул тизими. Т. Ўқитувчи,1997
7. Абдуллаева Ш.З. Банк иши ўқув қўлланма. Т. Молия,2000
8. Абдуллаева Ш.З. Пул, кредит ва банклар. Т. Молия,2000
9. Абрамова А.М. , Александрова Л.С., Финансы, денежное обращение и кредит. Учебное пособие. М. 1999
10. Ваҳобов А.В., Жумаев Н.Х., Бурханов У.А. Халқаро молия муносабатлари. Т. Шарқ. 2003
11. Ваҳобов А.В., Жумаев Н.Х., Бурханов У.А. Чет мамлакатлар молияси. Т. Шарқ. 2004
- 12.Белоглазова Г.Н. Денежное обращение и банки. Уч. Пос. М-ФиС,2000
- 13.Белоглазова Г.Н. Банковское дело. Питер, 2002
14. Денги, кредит и банки
Под редакцией д.э.н. проф. О. И. Лаврушина Москва «Финансы и статистика» 1998 г.
- 15.Гулямов С. С., Додобаев Ю. Т., Кучаров А. «Деньги, банки, кредит Учебное пособие Т. – 2002 г.

16. Иминов О.К. Кредитный механизм в современных условиях. Монография. Т. ТГЭУ, 2000 год
17. Экономикс I-II том. Кэмпбелл Р. Макконелл. Стэнли Л. Брю Москва изд. «Республика» 1992 г.
18. Шохаъзамий Ш. Ш. ва бошқолар. Тадбиркор қимматли қоғозлар бозорида- Т- Адолат, 2002.
19. М.В.Романовский, Г.Н.Белоглазова, Финансы и кредит. Учебник. –М.: Юрайт – Издат., 2004. -575 с.
20. Дробозина Л.А. Финансы. Учебник для ВУЗов. – М.: ЮНИТИ, 2000.
21. Юлдашев З.Ю., Срожиддинова З.Х., Мирзаев У.А. Местные бюджеты. Учебное пособие. Ташкентский Финансовый Институт. 2001.
22. Бюджетная политика Республики Узбекистан: Учебное пособие /М. Ш. Шарифходжаев, З. Х. Срожиддинова, Н. Б. Туляганова; Ташкентский финансовый институт, Ташкент. 2001.
23. Бутикаов И. «Қимматли қоғозлар» Тошкент 2001 й
24. Бердиев О.Т., Тажибаева Қ.А. «Қарақалпақстан Республикасы жергиликли бюджет дэраматларының қэлипlesiуи», «Билим» баспасы, 2001ж.
25. Г. Утемуратова ҳам басқалар. Финанслар. Оқыўлық қолланба. Нөкис-2004

Қосымша әдебиетлар

1. . Шохаъзамий Ш. Ш. ва бошқолар. Тадбиркор қимматли қоғозлар бозорида- Т- Адолат, 2002
2. О. Назарбаев, Т. Ситмуратов ҳам басқалар «Экономикалық теория», Нөкис- «Билим», 2001
3. О Джаббаров Т.О. ва бошқолар. Денги и финансовые институты (курс лекций). Тошкент-2002
4. Н.Леткеман Совершенствование механизма государственного регулирования бюджетной системы.//Рынок, деньги и кредит N7, 2001.
5. Б.Рахматуллаев. Бюджетная система Республики Узбекистан на пути преобразований. // Рынок, деньги и кредит. N6, 2001.

6. Иқтисодий эркинлаштириш, ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланиш – бош йўлимиз». «Халқ сўзи» газетаси, 2002 йил 15 февраль №34.
7. Иқтисодий тадқиқотлар марказининг «Бюджетлараро муносабатларни такомиллаштириш муаммолари»га бағишланган маърузаси, 2000 й, Тошкент.
8. Нуриев Ш. Махаллий бюджетларни мустахкамлашда молиявий муносабатлар //Ж. Рынок, деньги и кредит. 2004. Қ34. С. 30-31.
9. Денги банковские дело и денежно-кредитная политика. Эдвин ДЖ. Долан., Колин Д. Кэмпбелл., Розмари ДЖ Кэмпбелл. Перевод с английского языка. В. Лукашевича и др
10. Лаврушин О.И. Банковское дело. Учебник. М. 2002
11. М. Шарифхужаев. Ўз.Р. бюджет жараени. Т. 2003
12. Баймуратова З. «Инфляция мазмуны,себеплери ҳам инфляция индексин есаплаў усуллары» Методикалық қолланба. Нөкис-2004 ж

Норматив ҳужжетлер

1. Ўзбекистон Республикаси Марказий банк тўғрисидаги Қонуни. Т. Ўзбекистон, 1995
2. Банклар ва банк фаолияти ҳақидаги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. Т. Ўзбекистон, 1996
3. «Давлат тассаруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. 1991 йил 19 ноябр
4. «Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисида». Ўзбекистон Республикасининг Қонуни 1993 йил 2 сентябр.
5. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. Тошкент: Адолат 1996
6. Ўзбекистон Республикасида давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 15 мартдаги Фармони.
7. Банкларнинг векселлар билан операциялар утказиш қоидалари. ТБЛБД. 20.02.99
8. Ддавлат қисқа муддатли облигациялари чиқарилишларининг муомалада бўлиши ва уларга хизмат кўрсатилиш тўғрисида Низомга 1-қўшимча. МОД. 20.11.99.
9. Тижорат банклари томонидан қимматли қоғозлар билан ўтказиладиган операцияларга қўиладиган талаблар тўғрисида Низомга 4-қўшимча. ТБЛБД. 12-05-05.
10. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг жисмоний шахслар учун облигациялари чиқарилиши ва муомаласи тўғрисидаги Низомига 1-қўшимча. МОЛ. 19.07.03.

11. Банкларнинг оддий векселлари ва депозит сертификатлари бланкаларини йўқ қилиш тартиби тўғрисидаги Низом. ТБЛБД. 12.05.05.
12. Қимматли қоғозлар билан ошириладиган операцияларни солиққа тортиш тартиби тўғрисида. ТБЛБД. Молия вазирлиги Давлат , Солиқ қўмитаси, Марказий банк. 03.07.98.
13. Тижорат банклари томонидан қимматли қоғозларни чиқариш, давлат рўйхатига олиш ва синдириш (бекор қилиш) тартиби тўғрисида тўғрисида Низомга 2-қўшимча. ТБЛБД. Марказий банк. Қимматли қоғозлар маркази.19-03-05.
14. Об утверждении Положения о консультационной деятельности на рынке ценных бумаг. Гос.Ком.Имущ. 15.07.05.
15. О внесении изменений и дополнений в Положение о порядке выпуска, государственной регистрации и аннулирования выпуска акций акционерных обществ. Гос.Ком.Имущ. 20.01.06
16. О внесении изменений и дополнений в Положение о раскрытии информации участниками рынка ценных бумаг. Гос.Ком.Имущ. 18.04.05
17. Об утверждении Положения о порядке осуществления деятельности по управлению государственным пакетом акций (долями) в уставном фонде хозяйственных обществ. Постановление Министерства Финансов Республики Узбекистан. 27.04.05.
18. «Ўзбекистон Республикаси Давлат Мулк Кумитаси қошида қимматли қоғозлар бозори фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш Марказини ташкил этиш тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони 23 март 1996 й. 17

4. Интернеттен пайдалананган ушун усыныс етилетуғын сайтлар дизими

1. www.thebanker.com
2. www.bankinfo.uz
3. www.uzland.uz
4. www.travel-library.com www.thebanker.com
5. www.referat.ru
6. www.bankinfo.uz
7. [http:FFwww.Bankofengland.co.ukFmarketsFlorexFindeks.htm](http://FFwww.Bankofengland.co.ukFmarketsFlorexFindeks.htm)
8. www.cer.uz
9. www.forex.com
10. www.federal.reserve.gov
11. www.Peugeotufa.ru
12. www.bashexpo.ru
13. www.interunion.ru
14. www.e-tours.ru

15. www.google.ru
16. www.yandex.ru
17. <http://www.bankofengland.co.uk/markets/money/index.htm>
18. <http://www.bankofengland.co.uk/coreuproses.htm>

Пул айланысы кредит ҳәм финанслар» пәниниң әдебиятлар менен тәмийинлениўи

Оқыў әдебияты аты	Оқыў әдебияты түри	Автор Ф.И.О.	Тәми йинл енге нлик	Баспада н шыққан жыл	Баспа аты	Усы пән бойынша оқытуғын студентлер саны	Китапхана бар сан	Тили
1. пул:100 савол ва жавоб	Оқыў қолланба	Е. Абдуллаев	100	1996	Ташкент ш	51	421	Өзб
ғ.кредит:100 савол ва жавоб	Оқыў қолланба	Е. Абдуллаев	100	1996	Ташкент ш	51	75	Өзб
3.Пул кредит ва банклар	Оқыў қолланба	Ш.Абдуллаева	100	2000	Ташкент ш	51	125	Өзб
4. Банк ва сиз яратилган қулайлик	Оқыў қолланба	Ш.Абдуллаева	100	2003	Ташкент ш	51	104	Өзб
5.Пул ва молия бозорлари	Оқыў қолланба	В.А. Чжен	18	1996	Ташкент ш	101	9	Өзб
6.Молия	Оқыў қолланба	Додабоев	20	2001	Фарғона ш	101	10	Өзб
7.ЎзР миллий иқтисодиети	Оқыў қолланба	Додабоев	60	2000	Ташкент ш	101	30	Өзб
8.Молиявий лизинг	Оқыў қолланба	Додабоев	50	2003	Ташкент ш	101	25	Өзб
*. Давлат молияси тизими	Оқыў қолланба	Норматив ҳужжет	100	2001	Ташкент ш	101	100	Өзб
10.Олий таълим ва молиялаш	Оқыў қолланба	М.Саидов	100	2001	Ташкент ш	59	80	Өзб
11.Ўз.Р. бюджет жараени	Оқыў қолланба	М.Шарифхужаев	100	2003	Ташкент ш	59	45	Өзб
12.Давлат молияси тизими	Норматив ҳужжет		100	2001	Ташкент ш	59	100	Өзб
13.Пул, кредит ва банклар	Сабақлық	Ш.Абдуллаева	100	2000	Ташкент ш	65	125	Өзб
14.Бозор иқтисодиети ва пул муомаласи асослари	Оқыў қолланба	Е.Абдулаев	100	1993	Ташкент ш	65	37	Өзб

15.Молия	Оқыў қолланба	Додобаев	31	2001		65	10	Өзб
16.Молия	Оқыў қолланба	Додобаев	30	2001		67	10	Өзб
17.Пул ва молия бозорлари	Оқыў қолланба	В.А.Чжен	27	1996	Ташкент ш	67	9	Өзб
18.Қимматли қоғозлар бозори	Сабақлық	И.А. Бутиков	60	2001	Ташкент ш	67	20	Өзб
19.Қимматли қоғозлар 100 савол ва жавоб	Оқыў қолланба	Е.Абдуллаев	100	1997	Ташкент ш	67	400	Өзб

«Ақша айланысы, кредит және финансы» пәнінен 2-3 курс «Экономика» қәнигелиги студентлердің жазба жұмысын бақыалау

К Р И Т Е Р И Я С Ы

Жазба жұмысының максимал баллы -

Жазба жұмысы 5 сораудан ибарат.

1-сорауға - балл

2-сорауға - балл

3-сорауға - балл

4-сорауға - балл

5-сорауға - балл

Студентлердің топлаган баллына қарап төмендегише бақа қойылады.

«5»- бақасы балл аралығында

«4»- бақасы балл аралығында

«3»- бақасы балл аралығында

«2»- бақасы балл аралығында

Егер, сорауға теориялық түсиниклер келтирилип толық жууап берилсе онда 3 балл қойылады.

Сораўға теориялық түсиниклер келтирилип, жуўаплар орташа берилсе, онда 1-2 балл қойылады.

Сораўға теориялық түсиниклер келтирилип, төмен жуўап берилсе, онда 0 балл қойылады.

Баҳалаў критериясын

дүзген

э.и.к З.А. Баймуратова